

חלק א:
החברה הדתית-לאומית:
מיפוי דמוגרפי

1. שיעור החברה הדתית-לאומית מהציבור היהודי בישראל

מבוא ומתודולוגיה

בדרכים שונות מבקשים סקרים ומחקרים לאמוד את גודלה והיקפה של החברה הדתית-לאומית ואת שיעורה מתוך האוכלוסייה היהודית בישראל. בפרק זה אציג סקירה של העבודות והסקרים המרכזיים שנערכו בנושא זה, מתוך ניסיון לעמוד על השונה והדומה ביניהם על מנת לקבל תמונה רחבה ככל הניתן. מכיוון שפרק זה בעיקר ממפה סקרים ומחקרים קודמים, המתודולוגיה של כל מחקר וסקר מוצגת יחד עם הצגתו.

1.1 נתוני הלמ"ס

הלמ"ס עורכת בכל שנה החל משנת 2002 את "הסקר החברתי", המספק מידע על תנאי החיים של האוכלוסייה בגיל 20 ומעלה, ובוחר את עמדות הפרטים לגבי היבטים שונים של חייהם. לצורך הסקר נבנה בכל שנה מדגם חדש בן כ-7,500 משתתפים. סקר זה מציג, בין היתר, מידע על הגדרת הדתיות של אוכלוסיית ישראל היהודית, בחלוקה לחמש קטגוריות: חרדי, דתי, מסורתי-דתי, מסורתי לא כל-כך דתי וחילוני.³

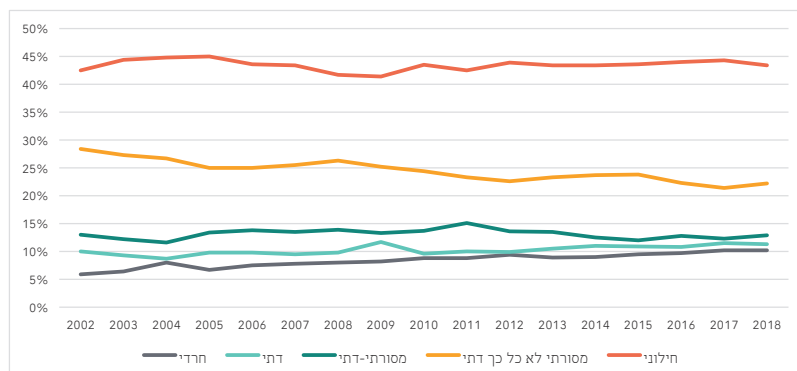
נתוני הסקר בנושא זה לאורך השנים מוצגים בלוח ובתרשים הבאים.

3. הנתונים המוצגים להלן מבוססים על הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2019א, עמ' 74. נתוני 2018 הופקו על בסיס מחולל הלוחות של הסקר החברתי.

לוח 1.1: התפלגות הציבור היהודי מעל גיל 20 בישראל בחלוקה לסוג דתיות, נתוני הסקר החברתי: 2002-2018 (באחוזים)

חילוני	מסורתי לא כל כך דתי	מסורתי-דתי	דתי	חרדי	
42.5%	28.4%	13.0%	10.0%	5.9%	2002
44.4%	27.3%	12.2%	9.3%	6.4%	2003
44.8%	26.7%	11.6%	8.7%	8.0%	2004
45.0%	25.0%	13.4%	9.8%	6.7%	2005
43.6%	25.0%	13.8%	9.8%	7.5%	2006
43.4%	25.5%	13.5%	9.5%	7.8%	2007
41.7%	26.3%	13.9%	9.8%	8.0%	2008
41.4%	25.2%	13.3%	11.7%	8.2%	2009
43.5%	24.4%	13.7%	9.6%	8.8%	2010
42.5%	23.3%	15.1%	10.0%	8.8%	2011
43.9%	22.6%	13.6%	9.9%	9.4%	2012
43.4%	23.3%	13.5%	10.5%	8.9%	2013
43.4%	23.7%	12.5%	11.0%	9.0%	2014
43.6%	23.8%	12.0%	10.8%	9.5%	2015
44.0%	22.3%	12.8%	10.9%	9.7%	2016
44.3%	21.4%	12.3%	11.5%	10.2%	2017
43.4%	22.2%	12.9%	11.3%	10.2%	2018

תרשים 1.1: התפלגות הציבור היהודי מעל גיל 20 בישראל בחלוקה לסוג דתיות, נתוני הסקר החברתי: 2002-2018 (באחוזים)

נתוני הסקר החברתי מצביעים על עלייה מתונה והדרגתית בשיעור הדתיים מבין כלל היהודים בישראל: מ-10% בשנת 2002 ל-11.3% בשנת 2018. שיעור החרדים עלה בתקופה זו מ-5.9% ל-10.2%; שיעור המסורתיים-דתיים נשאר יציב על כ-13%, שיעור המסורתיים הלא כל כך דתיים ירד באופן ניכר מ-28.4% ל-22.2% ושיעור החילונים עלה במקצת מ-42.5% ל-43.4%.

מבחינת מספר הדתיים, על פי נתוני הסקר החברתי בשנת 2018 חיו בישראל 489,767 יהודים מעל גיל 20 המגדירים את עצמם כדתיים מתוך מספר כולל 4,352,827 יהודים מעל גיל 20 בישראל.⁴

לאור נתונים אלו רבים מבקשים לקבוע כי שיעורו של הציבור הדתי-לאומי הוא כ-11.3% מהאוכלוסייה היהודית בישראל; אך מחקרים וסקרים אחרים שבהם הוצע מגוון אחר של קטגוריות דתיות, מצביעים על כך שציבור זה גדול יותר מהעולה מן הסקר.

סקר יסודי אחר של הלמ"ס, סקר כוח אדם, מציג נתונים מעודכנים ומפורטים על כוח העבודה בישראל, היקף האבטלה וכדומה.⁵ החל משנת 2014 דוגם סקר מקיף זה גם את ההגדרה הדתית של הנדגמים, כמתואר בנתונים שלהלן. בסקר זה ניתנת למסורתיות רק הגדרה אחת, אך מנגד נוספת קטגוריה בין חרדי לדתי: "דתי מאוד"; כמו כן ניתנת לנדגמים אפשרות להגדיר את אורח חייהם כ"מעורב", ובאפשרות זו בחרו למעלה מ-3% מהמשיבים.⁶ בלוח הבא מוצגים נתוני הגדרת הדתיות בסקר כוח אדם לאורך השנים.

לוח 1.2: התפלגות הציבור היהודי בישראל מעל גיל 15 בחלוקה לסוג דתיות, נתוני סקר כוח אדם: 2014-2018 (באחוזים)

	2018	2017	2016	2015	2014
חרדי	9.7%	9.5%	9.3%	6.8%	6.7%
דתי מאוד	1.9%	2.2%	2.1%	1.8%	1.8%
דתי	12.3%	12.2%	12.0%	15.6%	15.5%
מסורתי	25.0%	25.7%	26.3%	31.2%	30.6%
חילוני	47.4%	46.9%	46.7%	41.2%	41.4%
אורח חיים מעורב	3.1%	3.2%	3.3%	3.1%	3.3%

4. מתוך כלל היהודים ישנם 17,917 יהודים ש"לא ידוע" מהי ההגדרה הדתית שלהם.
5. חשוב להדגיש שהסקר לא דוגם רק את ציבור העובדים, אלא את כלל האוכלוסייה.
6. הנתונים המוצגים מבוססים על איסוף נתוני לוח 1.35 המופיע בסקרי כוח אדם בשנים 2014-2018.

ניתן לראות שמשקלה של הקבוצה הדתית בסקר זה גדול יותר מאשר בסקר החברתי. בחישוב המגדירים את עצמם בקטגוריה "דתי מאוד" כחלק מהמגזר הדתי – ינוע שיעור הדתיים באוכלוסייה היהודית בין 14.1% ל-17.4% בשנים השונות. אמנם בסקר זה נדגם הציבור החל מגיל 15, ולא החל מגיל 20 כמו בסקר החברתי, וניתן לטעון שהצעירים הללו מגדילים את שיעורו של הציבור הדתי, אך מאחר שלגבי הציבור החרדי לא נרשם גידול דומה נראה שהסבר זה לבדו אינו מצדיק את פער הנתונים בין הסקרים.

נראה כי ההסבר המרכזי לפער בין הסקר החברתי ובין סקר כוח אדם הוא העובדה שבסקר כוח אדם ניתנה רק אפשרות מענה אחת של "מסורתי" ללא חלוקה ל"מסורתי-דתי" ו"מסורתי לא כל כך דתי". נראה כי בהיעדר הקטגוריה "מסורתי-דתי" חלק מחברי קבוצה זו מעדיפים להגדיר את עצמם כדתיים בעוד שאחרים מעדיפים להגדיר את עצמם כמסורתיים. חיזוק לדברים אלו ניתן למצוא גם במאפיינים הסוציולוגיים של קבוצת המסורתיים-דתיים. בסקר החברתי של שנת 2009 הוצבה לפני הנדגמים השאלה "האם אתה נוהג/את נוהגת ללכת בכיסוי ראש מטעמי דת?". מקרב הגברים⁷ שהגדירו את עצמם כמסורתיים-דתיים – 29.9% השיבו שהם הולכים "תמיד" עם כיסוי ראש מטעמי דת (כנראה כיפה במרבית המקרים); 25.7% השיבו שהם עושים זאת "מדי פעם"; 14.6% השיבו שרק לעתים רחוקות הם עושים זאת; ו-29.8% השיבו שאף פעם הם לא הולכים עם כיסוי ראש.⁸ ברמה הסוציולוגית נוהג לזהות אנשים שהולכים באופן קבוע עם כיסוי ראש מטעמים דתיים כאנשים דתיים, אך מסקר זה עולה ש-4% מהגברים היהודים בישראל (30% מאוכלוסיית המסורתיים-דתיים) הולכים באופן קבוע עם כיסוי ראש מטעמים דתיים, אך מגדירים את עצמם כמסורתיים-דתיים ולא כדתיים. ייתכן כי ישנה חפיפה משמעותית בין אנשים אלו ובין האנשים שבהיעדר הקטגוריה "מסורתי-דתי" בסקר כוח אדם מעדיפים להגדיר את עצמם כדתיים ולא כמסורתיים, אם כי אין בידי להוכיח טענה זו. על כל פנים, תחושת ההשתייכות של חלק ניכר מהמסורתיים-דתיים לחברה הדתית-לאומית ניכרת מאוד מהמחקר של המכון לדמוקרטיה המוצג בסעיף הבא.

מבחינת מספר הדתיים, על פי נתוני סקר כוח אדם בשנת 2018 חיו בישראל 590,900 יהודים מעל גיל 15 המגדירים את עצמם כדתיים ועוד 92,900 יהודים המגדירים את עצמם כדתיים מאוד, מתוך מספר כולל 4,793,100 יהודים מעל גיל 15 בישראל.⁹

7. בשאלה זו לא הצגתי את הנתונים לגבי נשים, מפני שנשים דתיות רבות אינן מכסות באופן קבוע את ראשן, כך שקשה להתייחס להיבט התנהגותי זה כאל גורם המבחין בין נשים דתיות לנשים שאינן דתיות.

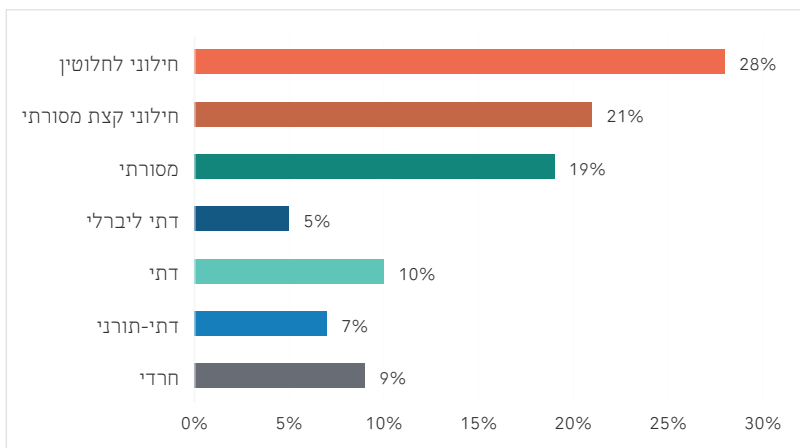
8. בהקשר זה מעניין לציין כי בקבוצת המסורתיים הלא כל כך דתיים נמצא כי 1.1% מהגברים הולכים עם כיסוי ראש מטעמי דת באופן קבוע ועוד 12.2% עושים זאת מדי פעם.

9. מתוך כלל היהודים ישנם 17,917 יהודים ש"לא ידוע" מהי ההגדרה הדתית שלהם.

1.2. מחקרים נוספים

סקר מקיף נוסף בנושא זה ערכו העיתונאי שמואל רוזנר והסוקר קמיל פוקס לצורך ספרם "יהדות-ישראלית: דיוקן של מהפכה תרבותית", שפורסם בשנת 2018. בסקר, שדגם 3,005 נשאלים, הציגו רוזנר ופוקס שלוש קטגוריות של דתיות, לצד חרדיות: דתי-תורני, דתי, דתי-ליברלי; הקטגוריות האחרות: מסורתית, חילוני קצת מסורתית, חילוני לחלוטין.¹⁰ נתוני הסקר מוצגים בתרשים הבא.

תרשים 1.2: התפלגות הציבור היהודי בישראל מעל גיל 18, בחלוקה לסוג דתיות, נתוני סקר רוזנר ופוקס 2018

נתוני סקר זה מצביעים על כך שהציבור הדתי שאינו חרדי מהווה 22% מהציבור היהודי בישראל, בחלוקה לשלוש קבוצות: דתיים-תורניים – 7% מהציבור בישראל; דתיים – 10%; דתיים-ליברלים – 5%.

שיעורם הנמוך יחסית של חרדים בסקר זה מביא להשערה שחלק מהמגדירים עצמם כדתיים-תורניים משייכים עצמם באופן כלשהו לחברה החרדית. תובנה זה עולה גם מכך שבסקר זה מבין אלו שגדלו בבתים חרדיים 8% טענו שהם כיום דתיים-תורניים, ועוד 15% טענו שעברו לאחת הקבוצות האחרות (מדתיים עד חילוניים לחלוטין). שיעור כזה של עזיבת החברה החרדית אינו מתואם עם מחקרים אחרים בנושא, ומכאן, ככל הנראה, שקיימת זיקה חלקית בין ההגדרה "דתי-תורני" לבין זהות חרדית. תובנה זו עולה גם מכך שבסקרים אחרים – כדוגמת סקר כוח אדם שהוצג לעיל והמחקר

10. רוזנר ופוקס, 2018, עמ' 226-227.

של המכון לדמוקרטיה שיוצג להלן – היקפו של הציבור הדתי-תורני נמוך בהרבה מאשר בסקר זה. מנגד, ניתן לשער שגם חלק מהמגדירים את עצמם כדתיים-ליברלים אינם בדיוק דתיים-לאומיים "קלאסיים" שכן, כפי שציינו רוזנר ופוקס, 36% מהגברים המזדהים בסקר כדתיים ליברליים אינם חובשים כיפה ו-10% מהדתיים הליברליים הם ככל הנראה קונסרבטיבים או רפורמים.¹¹ על כל פנים אין ספק כי שיעור הדתיים במחקר זה גבוה בהרבה מאשר בנתוני הסקרים של הלמ"ס.

מחקר מקיף של המכון הישראלי לדמוקרטיה על החברה הדתית-לאומית שפורסם בשנת 2014, יכול לסייע בהבנת הפערים בין הסקרים השונים. יתרונו של מחקר זה הוא בכך שהוא ממוקד בהבנת החברה הדתית-לאומית. בשל כך ארחיב יותר בתיאור המתודה שבה השתמשו החוקרים במחקר זה. המחקר מבוסס על סקר שנערך בקרב מדגם מייצג של 4,597 יהודים מעל גיל 18 בישראל. לסקר היו שני שלבים: בשלב הראשון נשאל כל נדגם "האם אתה מרגיש חלק מהציבור הציוני-דתי?", ובו נמצא כי 28.7% הגדירו את שייכותם לציבור הציוני-דתי במידה רבה או במידה רבה מאוד; תוצאה זו נראתה לחוקרים גבוהה במידה מתמיהה ועל כן הוסיפו לה שלב שני שבו הקשיחו את הפרמטרים להשתייכות ושאלו את הנדגמים "באיזו מידה היית אומר שאתה שייך למגזר הדתי-לאומי גם לפי אורח החיים שלך וגם לפי השקפותיך?".¹² לנדגמים הוצגו שני נוסחים שונים של תשובות. בנוסח הראשון (האפשרויות בו: גם לפי אורח החיים שלי וגם לפי השקפותיי; רק לפי אורח החיים שלי רק לפי השקפותיי; לא לפי אורח החיים שלי ולא לפי השקפותיי; לא יודע) לא השתנה שיעור ההשתייכות לחברה הדתית-לאומית על אף הקשחת תנאיה (28.7%); בנוסח התשובות השני (האפשרויות בו: בכלל לא; במידה מעטה; במידה רבה; במידה רבה מאוד; לא יודע) נמצא כי 22% מהציבור היהודי הגדירו את עצמם כשייכים למחנה הדתי-לאומי במידה רבה מאוד או רבה, הן לפי אורח חייהם והן לפי השקפתם. מטעמי זהירות מתודולוגית החליטו החוקרים לקדם את מחקרם רק עם קבוצת ההשתייכות לפי הנוסח השני.¹³

במסגרת המחקר נשאלו אותם 22% ששייכו את עצמם לחברה הדתית-לאומית על הגדרתם העצמית הדתית: 31% מתוכם הגדירו את עצמם כדתיים-לאומיים, 24% כמסורתיים-דתיים, 12% כדתיים ליברלים/מודרניים, 11% כחרדים, 9% כמסורתיים לא-דתיים, 6% כחרד"לים/תורניים ו-3% כחילוניים. מנתונים אלו עולה שהקבוצה הדתית-לאומית, הקבוצה החרד"לית/תורנית והקבוצה הליברלית/מודרנית, שהן

11. שם, עמ' 150, ובהערה.

12. הקשחת הפרמטרים התבטאה במעבר משאלה על תחושת השתייכות לשאלה על הזדהות הן באורח החיים והן מבחינה תפיסתית. החוקרים גם חששו שאולי יש הבדל בין המונח "ציוני-דתי" למונח "דתי-לאומי".

13. הרמן, 2014, עמ' 23-24.

הקבוצות המזוהות לרוב עם החברה הדתית-לאומית, הן רק כמחצית מקבוצות המדגם של המשייכים עצמם לחברה הדתית-לאומית. מנגד קיימות קבוצות גדולות של אנשים, בין שמגדירים עצמם כמסורתיים ובין כחרדים, המשייכים עצמם לחברה הדתית-לאומית. בולט במיוחד במחקר זה השיעור הגבוה של מסורתיים-דתיים הטוענים כי הם משתייכים לחברה הדתית-לאומית. לפי מחקר זה 24% מאלו שהגדירו את עצמם כדתיים-לאומיים הם מסורתיים-דתיים, כך ש-5.2% מהציבור היהודי במדינה הם מסורתיים-דתיים הרואים את עצמם כדתיים-לאומיים. ייתכן שיש הלימה בין נתון זה ובין הנתון שהוצג בסעיף הקודם לפיו מהסקר החברתי עולה כי 30% מהמסורתיים-דתיים (המהווים 4% מהציבור היהודי במדינה) מדווחים שהם הולכים עם כיסוי ראש מטעמים דתיים באופן קבוע.

על כל פנים, הממצא המרכזי העולה ממחקר זה של המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא שקבוצות הדתיים-לאומיים, החרד"לים/תורניים והליברלים-מודרניים הן יחד כ-11% מהציבור היהודי בישראל, בדומה לשיעור המגדירים עצמם כ"דתיים" בסקר החברתי. לאור ממצא זה ציינו החוקרים כי,

"המחנה הדתי-לאומי גדול בהרבה משיעור הדתיים בלבד, בגלל ה'נספחים' הרעיוניים, ובמידה מסוימת לפחות גם ההתנהלותיים, שהצטרפו אליו מהקבוצות האחרות. פירוש ההרחבה ההשתייכותית הזאת הוא שנתוני למ"ס מטעים במידת מה, אם משתמשים בהם כאמת המידה הבלעדית להערכת גודל המחנה הדתי-לאומי, שגודלו למעשה אינו סטטי."¹⁴

התובנה המשמעותית העולה מהמחקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה היא, כפי שציינו החוקרים עצמם, ש"בשיח ובחשיבה של הציבור הישראלי-יהודי היום המחנה הדתי-לאומי הוא קטגוריה חברתית-פוליטית, שההשתייכות אליה אינה מושתתת על דתיות גרדא".¹⁵ אם כן, הזוהות הדתית-לאומית אינה סטטית וקבועה אלא היברידית

14. שם, עמ' 44. למעשה, הגדרה עצמית של חרדיים ומסורתיים-דתיים כמשתייכים לחברה הדתית-לאומית עלתה גם בסקר החברתי של שנת 2009. בסקר זה נשאלו הנדגמים, בין היתר, "לאיזה זרם ביהדות אתה שייך" והתשובות האפשריות לשאלה זו היו אורתודוקסי, קונסרבטיבי, רפורמי או דתי-לאומי. יש לתמוה על הלמ"ס שהגדירה "דתי-לאומי" כזרם ביהדות, כיוון שעל פניו ההגדרה "דתי-לאומי" היא הגדרה סוציולוגית או השקפתית, שאינה מנוגדת להגדרה "אורתודוקסי". ככל הנראה בשל כך, ובשל ההקשר האמריקאי של המונח "אורתודוקסי", שליש מהציבור הדתי והחרדי בחר להגדיר את עצמו כמי שאינו משויך לזרם. על כל פנים נמצא כי 20.3% מהמסורתיים הדתיים הגדירו את עצמם כמשויכים לזרם הדתי-לאומי (ועוד 5.1% מהם כמשויכים לזרם האורתודוקסי) וכן נמצא כי 6.6% מהמסורתיים הלא כל-כך דתיים ו-0.5% מהחילונים הגדירו את עצמם כמשויכים לזרם הדתי-לאומי. מבין החרדים, 2% הגדירו את עצמם כמשויכים לזרם הדתי-לאומי, אם כי כאמור רבים מהם לא הגדירו את עצמם כמשויכים לאף זרם, כפי שארע גם בציבור הדתי. סביר להניח שבניסוח אחר של השאלה היה שיעור החרדים המגדירים את עצמם כדתיים-לאומיים גבוה יותר.

15. הרמן, 2014, עמ' 43.

ונזילה, והיא מורכבת מקבוצות שונות בעלות רמות שונות של השתייכות לחברה הדתית-לאומית.

לאור זאת מובן שניסוח השאלות בסקרים ובמחקרים, ואופן קביעת הקטגוריות המוצגות לנשאלים, מביאים לפערים גדולים בין הסקרים השונים. המונחים "דתי" ו"דתי-לאומי" נתפסים בדרך כלל כחופפים, אך הסקרים מלמדים שהדבר איננו מדויק. למסקנה זאת חשיבות לא מבוטלת גם עבור הניסיון למפות את התופעה של עזיבת הדת בחברה הדתית-לאומית ואתיחס לכך בפרק הבא.

סיכום ודיון

בפרק זה ביקשתי למפות את היקף הדתיים-לאומיים החיים בישראל ואת שיעורם מכלל החברה היהודית בישראל. בפרק הוצגו מחקרים וסקרים שונים המציגים מנעד רחב של נתונים. לפי נתוני הסקר החברתי של הלמ"ס שיעור הדתיים שאינם חרדים (הבוגרים) מבין כלל החברה היהודית בישראל עומד על 11%, בעוד שלפי סקר כוח אדם של הלמ"ס שיעור זה עומד על 14%-17% מהחברה היהודית בישראל ואילו לפי נתוני המחקר של רוזנר ופוקס וכן לפי המחקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה שיעור הדתיים-לאומיים עומד על 22% מהחברה היהודית בישראל. לאור זאת עולה כי ברמה המספרית, שיעור המבוגרים מעל גיל 20 בישראל המשויכים לחברה הדתית-לאומית עומד על כבין חצי מיליון למיליון איש.

כפי שביקשתי להראות, הפערים המשמעותיים בין הסקרים השונים נובעים מכך שההות הדתית-לאומית אינה סטטית וקבועה אלא היברידית ונזילה, והיא מורכבת מקבוצות שונות בעלות רמות שונות של השתייכות לחברה הדתית-לאומית. בהתאם לכך, התשובות של הנסקרים משתנות בהתאם לקטגוריות המענה המוצגות להם, ויצירת קטגוריות ביניים כדוגמת "מסורתית-דתי" ו"דתי-מאוד" מביאה לשינויים בממצאים. התובנה המשמעותית ביותר המסתמנת מהשוואה בין הסקרים והמחקרים בנושא היא שישנו פער בין ההגדרה "דתי" (שאינו חרדי) ובין ההגדרה "דתי-לאומי". ישנו שיעור לא מבוטל של יהודים הרואים את עצמם כמשתייכים לחברה הדתית-לאומית, אך לא מגדירים כדתיים אלא כמסורתיים, מסורתיים-דתיים ואפילו חרדים. הדבר מלמד כי החברה הדתית-לאומית מהווה קטגוריה חברתית-פוליטית מבחינה סוציולוגית שההשתייכות אליה אינה מבוססת בהכרח על מאפיינים דתיים.

2. שיעור החילון ועזיבת הדת

מבוא ומתודולוגיה

פרק זה מבקש לשפוך אור על היקף התופעה של עזיבת הדת בחברה הדתית-לאומית בישראל. תופעה זו ידועה משכבר בעולם היהודי, והיא התעצמה בעיקר בעידן המודרני. בעשרות השנים האחרונות זכו עוזבי הדת בישראל לכינויים שונים, והידועים שבהם – "חוזרים בשאלה" ו"דתל"שים". מזה שנים אחדות מתנהל דיון ציבורי באשר להיקף התופעה בחברה הדתית-לאומית. מטרתי בפרק זה להציג ולנתח באופן מעמיק את המחקרים והסקרים שמהם נלמדים היקפי התופעה, ובכך להציע מבט רחב ככל הניתן. מבט מעמיק בממצאים יגלה כי חלק מהפרסומים בתקשורת בנושא אינם מדויקים ואינם משקפים מהימנה את המציאות.

קיים קושי מובנה לאמוד את היקף התופעה, מכיוון שהגדרה "דתי" היא אמורפית מיסודה, וכוללת מידה גדולה של ממד סובייקטיבי, בגלל המגוון העשיר והנרחב של ההיבטים המרכיבים אותה: היבטים תיאולוגיים-אמוניים (אמונה באלוהים, בתורה מסיני או ב"ג העיקרים), היבטים פרקטיים (שמירת מצוות) והיבטים סוציולוגיים (למשל חבישת כיפה). במובנים רבים תופעת הדתיות איננה דיכוטומית, כן או לא דתי, אלא היא רצף, כך שעבור אנשים רבים קשה לקבוע האם "חזרו בשאלה" או "עזבו את הדת". עם זאת ניתן להציג לגביה קווים כלליים, כפי שביקשו לעשות מספר סקרים ומחקרים, אולם יש לבחון היטב את המתודולוגיה שננקטה בכל אחד מהם.

ארבעת הסעיפים הראשונים של פרק זה מנתחים מחקרים וסקרים ששיעור החילון ועזיבת הדת בחברה הדתית-לאומית נבחן בהם. בסעיפים אלו לא אסתפק רק בהצגת הנתונים הפשוטים אלא גם בניתוח מעמיק, הכולל עיון בנתונים הגולמים של הסקרים והמחקרים ככל האפשר. בשני הסעיפים שלאחר מכן אציג עיבודים המוצגים לראשונה במחקר זה של אינדיקטורים שונים לשיעורי החילון ועזיבת הדת בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי. כך, אבחן את ההגדרה הדתית של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי וכן את הפיקוח במוסד הלימודים שאליו הם בוחרים לשלוח את הילד הבכור שלהם.

2.1 מחקרים היסטוריים

מחקרים שנעשו בשנות השבעים והתשעים ביקשו לבחון את היקפה של תופעת ה'חזרה בשאלה' בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי. מרדכי בר-לב העריך באופן כללי שכ-

20% מבוגרי החינוך הממלכתי-דתי יוצאים בשאלה, אם כי הצביע על קושי לציין אחוז מדויק, מפני שהחלוקה בין דתי לחילוני אינה דיכוטומית ואורח חיים דתי הוא גם סוג של רצף.¹⁶ מחקר של מכון גוטמן משנת 1993 מצא בנוגע לכלל האוכלוסיה היהודית (כולל החרדים) כי מבין אלו שהגדירו את בית הוריהם כבית שבו "מקפידים לשמור" על המסורת היהודית — 6% טענו שהם עצמם אינם שומרים כלל ו-22% הגדירו את עצמם כמסורתיים; ומבין אלו שהגדירו את בית הוריהם כבית שבו "שומרים במידה רבה" על המסורת היהודית — 7% טענו שאינם שומרים כלל, ו-44% טענו שהם מסורתיים.¹⁷

2.2. נתוני הסקר החברתי ומכון פיו

2.2.1. הממצאים המרכזיים

כמה פרסומים מהשנים האחרונות ביקשו להצביע על כך שכמחצית מאלו שגדלים כדתיים-לאומיים אינם מגדירים את עצמם ככאלה בבגרותם,¹⁸ והטענה עוררה דיון ציבורי נרחב על היקפי היציאה בשאלה בציבור הדתי-לאומי. פרסומים אלו אינם מבוססים על מדגם עצמאי אלא על עיבודים של המחברים לנתוני הלמ"ס, ולפיכך אתמקד גם אני בנתונים אלו. אבקש להראות להלן כי עיון מעמיק בהם מציג תמונה מורכבת בהרבה מזו שנהוג להציג בדרך כלל. באופן דומה אעייין בסקר שערך בישראל מכון המחקר האמריקאי פיו (pew) בשנים 2014-2015 שממצאיו דומים לאלה של הסקר החברתי.¹⁹

כאמור לעיל, הסקר החברתי נערך בכל שנה בהתבסס על מדגם של כ-7,500 משתתפים. הלמ"ס שואלת בסקר את הנדגמים מספר רב של שאלות, ומאפשרת לחוקרים ולציבור הרחב ליצור פילוחים שונים באמצעות הצלבה בין השאלות השונות במחולל הלוחות של הסקר החברתי. כזכור, בשנים שבהן נערך הסקר (2002-2018) הוצבו בפני משתתפיו חמש קטגוריות לגבי הגדרת הדתיות שלהם: חרדי, דתי, דתי-מסורתי, מסורתי לא כל-כך דתי וחילוני. נוסף לכך נשאלו המשתתפים בשנים 2007-2012 ולאחר מכן בשנים 2017-2018 גם על הגדרת הדתיות של הבית שבו גדלו בעת שהיו בני 15. הצלבה בין הגדרת הדתיות של בית ההורים ובין הגדרת הדתיות בהווה

¹⁶ על מחקריו של בר-לב ראו בפרסומים הבאים: בר-לב, 1977; לסלוי ובר-לב, 1993; בר-לב, 1994. ראוי להזכיר את הערתו של בר-לב עצמו כי חלק מתלמידי החינוך הממלכתי-דתי אינם מגיעים מבתים דתיים, ואף אינם מזהים את עצמם כדתיים בשלב לימודיהם בחטיבת ביניים או בתיכון ממלכתי-דתי. לנתונים עדכניים בנושא זה ראו בהרחבה להלן בסעיף 2.5.

¹⁷ לוי, לוינסון וכ"ץ, 1993, עמ' 17.

¹⁸ ראו: זלבה, 2017; בן-דוד, 2019.

¹⁹ בן דוד, 2019, עמ' 2, הצביע על הדמיון בין ממצאי הסקר החברתי לממצאי מכון פיו.

משמשת חוקרים ועיתונאים לבחינת היקפי המעבר מקבוצה דתית אחת לאחרת ועליה מבוססים מספרי הדתל"שים שנהוג להציג.

בטרם אעמיק בממצאים עצמם, חשוב להתייחס לביקורת שהועלו כנגדם ברמה המתודולוגית: החוקרים אלכס וינריב ונחום בלס הצביעו על כמה בעיות מתודולוגיות בסקר, חלקן נוגעות למשיבים החרדיים בלבד, וחלקן נוגעות לכל המשיבים.²⁰ בין היתר הצביעו השניים על כך שהממצאים מבוססים על דיווח עצמי, כך שיש בהם חשש להטיה הנובעת מ"רצייה חברתית". ביקורת אחרת נוגעת לכך שהגדרת הדתיות של בית ההורים אינה מבוססת על מעקב אמיתי אלא על הצהרה עצמית של הנשאל, שנים רבות לאחר שיצא מבית הוריו.²¹ רגב וגורדון הצביעו גם הם על בעיות מתודולוגיות הקיימות בנתוני הסקר החברתי, בין היתר היותו מבוסס על מדגם קטן, ולכן במחקרם המקיף על מעבר לעולם החרדי ויציאה ממנו, הם התמקדו בניתוח נתוני סקר כוח אדם, המבוססים על מדגם רחב בהרבה של אנשים.²²

על כל פנים, ניתוח נתוני הסקר החברתי כשלעצמו מציג תמונה מורכבת. בכלל השנים יחד נמצא כי 16% מהנדגמים היהודים השיבו כי גדלו בבית דתי לא חרדי, ומכאן שבכל שנה בנפרד השיבו כ-950 מהנדגמים כי גדלו בבית דתי לא חרדי. הלוח הבא מציג את נתוני הסקר החברתי בשנים 2007-2018 בנוגע להגדרה הדתית כיום של יהודים שהעידו על עצמם שגדלו בבית דתי לא חרדי.

לוח 2.1: ההגדרה הדתית של יהודים שגדלו בבית דתי לא חרדי, נתוני הסקר החברתי 2007-2018 (באחוזים)

2018	2017	2012	2011	2010	2009	2008	2007	
6.3%	5.6%	5.5%	6.0%	6.9%	6.1%	5.7%	7.9%	חרדי
51.8%	50.8%	46.5%	45.2%	43.0%	46.7%	43.5%	41.6%	דתי
15.7%	18.2%	18.0%	21.4%	19.4%	18.7%	21.8%	21.4%	מסורתי-דתי
17.3%	14.9%	21.0%	20.1%	22.9%	20.8%	19.6%	20.0%	מסורתי לא כל כך דתי
8.8%	10.5%	9.0%	7.2%	7.8%	7.7%	9.4%	9.1%	לא דתי, חילוני
100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	סך הכל

ניתן לראות כי לאורך השנים יורד באופן הדרגתי שיעור האנשים שגדלו בבית דתי לא חרדי שאינם מגדירים את עצמם כדתיים בבגרותם: בעוד שבשנת 2007 41.6% מבין אלו שגדלו כדתיים הגדירו את עצמם כדתיים ועוד 7.9% כחרדים, בשנת 2018

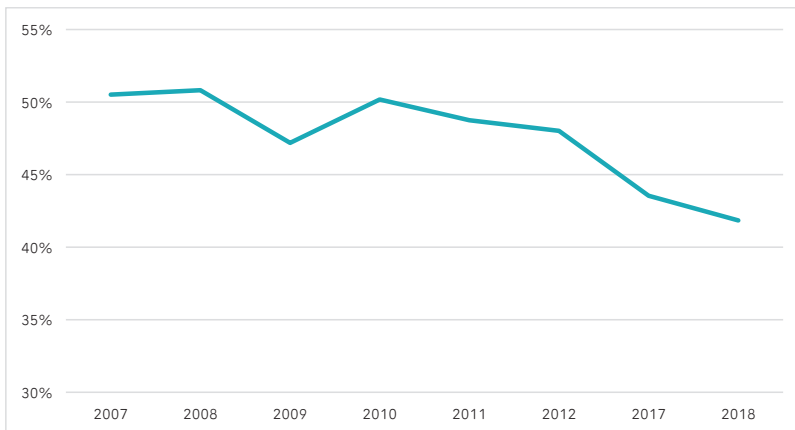
20. וינריב ובלס, 2018, עמ' 27-30.

21. על ביקורת זו ראו להלן בהרחבה, במסגרת הדיון על הגדרת המסורתיות.

22. רגב וגורדון, 2020.

51.8% הגדירו את עצמם כדתיים, ועוד 6.3% כחרדים. בתרשים הבא מוצג בצורה גרפית שיעור העוברים מהקבוצה הדתית הלא חרדית לקבוצות המסורתיות ולקבוצה החילונית לאורך השנים.

תרשים 2.1: שיעור היהודים המגדירים את עצמם כמסורתיים-דתיים, מסורתיים לא כל כך דתיים וחילונים, מבין אלו שגדלו בבית דתי לא חרדי, נתוני הסקר החברתי 2007-2018

ניתן לראות ירידה הדרגתית לאורך השנים בשיעור ההופכים מדתיים למסורתיים או חילוניים, מלבד עלייה קלה בשנת 2010. בשנת 2007 — 50.5% מבין אלו שגדלו בבית דתי טענו שהפכו למסורתיים או חילונים, ובשנת 2018 רק 41.8% טענו שהפכו למסורתיים או חילונים. כהשלמה לנתונים אלה ראוי לזכור שהחברה הדתית לא רק "מאבדת" חלק מחבריה לקבוצות האחרות, אלא גם מצטרפים אליה "בוגרים" של קבוצות אחרות.

כאשר המעברים בין הקבוצות השונות מתרחשים במספרים קטנים, ובפרט בין קבוצות קרובות על ציר הדתיות, ניתן לומר שמדובר בתחלופה טבעית בין קבוצות שגבולות הגזרה ביניהן מלכתחילה אינם כה חדים. הדברים אמורים בעיקר ביחס למעברים בין קבוצת הדתיים לקבוצת החרדים: ממצאי הסקר החברתי לאורך השנים מלמדים שבממוצע של כלל השנים — 6.3% מאלו שגדלו כדתיים הופכים לחרדים בבגרותם, ו-5.3% מאלו שגדלו כחרדים הופכים לדתיים בבגרותם. לפיכך נראה שחלק מהפרסומים המתייחסים לעוזבי החברה הדתית בלבד מציגים רק תמונה חלקית. באשר לקבוצות האחרות (מסורתיים וחילונים) הרי שעל פי נתוני הסקר שיעור

המצטרפים מהם לקבוצה הדתית אכן נמוך במידה ניכרת משיעור העוברים מהקבוצה הדתית אליהן, אם כי הוא מצוי בעלייה קלה.²³

סקר מקיף על החברה הישראלית נערך גם על ידי מכון המחקר האמריקאי פיו (pew) בשנים 2014-2015.²⁴ הסקר דגם 3,789 איש מהציבור היהודי מעל גיל 18 בישראל. גם בסקר פיו, כמו בסקר החברתי, נשאלו הנדגמים מאות שאלות בנושאים שונים, ובין היתר התבקשו, בשתי שאלות שונות, להגדיר את עצמם מבחינה דתית בהווה ולהגדיר כיצד גודלו כילדים מאותה בחינה. ניתנו ארבע קטגוריות תשובה אפשריות: חרדי, דתי, מסורתי, חילוני. בסקר זה לא היה פיצול בין שתי קטגוריות שונות של מסורתיות, בשונה מהסקר החברתי.

הלוח הבא מציג את הנתונים שפורסמו במחקר של מכון פיו באשר להיקף המעברים בין הקבוצות השונות.²⁵

23. בשנת 2018 העידו 8.5% מאלו שגדלו כמסורתיים-דתיים כי הפכו לדתיים, 3.3% מאלו שגדלו כמסורתיים לא כל כך דתיים ו-2% מאלו שגדלו כחילונים. עם זאת, בשל השיעור הגדול באופן יחסי של קבוצות אלו הרי אחוז נמוך בהם עדיין מלמד על מספרים לא מועטים. כך, אם שיעורי העזיבה וההצטרפות לחברה הדתית יישארו כפי שהם מופיעים בסקר החברתי של שנת 2018 הרי שמבין 490,000 דתיים לא חרדים החיים בישראל (לפי נתוני הסקר), יהפכו בעתיד למסורתיים או חילונים, ומנגד 116,500 מסורתיים או חילוניים יהפכו לדתיים, כך שהציבור הדתי יקטן ב-88,500 איש, וזאת מבלי להתחשב בשיעורי הילודה. במלים אחרות, נתוני הסקר החברתי אמנם מצביעים על 41.8% דתיים הופכים ללא דתיים, אך בחישוב הלא דתיים הופכים לדתיים הם מצביעים על הצטמצמות של החברה הדתית ב-18%.

24. הנתונים על סקר פיו מבוססים על ניתוח הנתונים הגולמיים (נתוני הפרט) של ממצאי הסקר, הזמינים להורדה באתר האינטרנט של מכון פיו באנגלית. מכון פיו אף פרסם בשנת 2016 מחקר באנגלית, העוסק בממצאי הסקר (פיו, 2016), וגרסה חלקית שלו פורסמה בעברית. הגרסה העברית זמינה במרשתת תחת הכותרת "החלוקה הדתית בחברה הישראלית".

25. פיו, 2016, עמ' 70. במחקר עצמו הנתונים פורסמו ללא עשיריות האחוז, ואלו הוספו על ידינו על בסיס העבודה עם נתוני הפרט המוזכרים בהערה הקודמת.

לוח 2.2: הגדרת דתיות עצמית לעומת הגדרת דתיות בעת הילדות בקרב יהודים, נתוני סקר פיו 2014-2015

כיצד גדל מבחינה דתית					
חילוני	מסורתי	דתי	חרדי		
1.6%	2.2%	5.3%	94.0%	חרדי	כיום הגדרה דתית עצמית
0.8%	6.4%	54.5%	3.0%	דתי	
7.3%	66.7%	34.8%	2.1%	מסורתי	
90.2%	24.7%	5.3%	1.0%	חילוני	
100%	100%	100%	100%	סך הכל	

על פי נתוני סקר זה – 40.2% מאלו שגדלו כדתיים הופכים בבגרותם למסורתיים או לחילונים; הרוב המוחלט מאלה – מסורתיים, ורק 5.3% חילונים.

חשוב להעיר הערה מתודולוגית כבדת משקל בנוגע לממצאי סקר זה. הקבוצות הדתיות היהודיות לא נדגמו בו באופן ההולם את שיעורן באוכלוסייה. כך, למשל, 18.5% מבין הנדגמים היו חרדים, שיעור הגבוה בהרבה משיעורם בציבור בישראל.²⁶ גם מבחינת היבטים אחרים בסקר, כגון אזור גאוגרפי, נדגמו המשיבים באופן שאינו מייצג במדויק את הפיזור הגאוגרפי של תושבי ישראל. כדי לפצות על ההטיות במדגם תיקנו כותבי המחקר את מסקנותיהם על ידי כך שנתנו לכל משיב במדגם משקל בהתאמה עם משקלו באוכלוסייה הכללית, על פי נתוני הסקר החברתי של הל"מ.²⁷ במרבית התשובות משקול המשיבים אינו משנה באופן משמעותי את הנתונים העולים מהמדגם המקורי, אך דווקא בנושא עזיבת הדת ניתן לראות פער גדול: בנתונים המוצגים במחקר שפרסם מכון פיו (שהוצגו בלוח לעיל) המבוססים על חישוב המשקולות, 40.2% מאלו שגדלו כדתיים הפכו להיות מסורתיים או חילונים, ואילו בנתוני המדגם המקורי רק 31.2% מהנדגמים שגדלו בבית דתי השיבו כי הפכו למסורתיים או לחילונים. אכן סביר להניח שאם מראיינים דתיים במספר גדול יותר משיעורם באוכלוסייה – הדבר יביא לשיעור גבוה יותר של אנשים שגדלו כדתיים ונשארו דתיים, אך רצונם של סוקרי מכון פיו להסיק מן הסקר על התופעה של עזיבת הדת, אף שמחקרם לא התמקד בשאלה זו, הזיקק אותם להידרש להנחות סטטיסטיות, המתבססות על נתוני הסקר החברתי,

26. הדבר נעשה כדי להעלות את תוקפם של הנתונים למרות קטנותן של הקבוצות.

27. להרחבה על המתודולוגיה של סקר מכון פיו ובפרט על סוגיית המשקולות, ראו בנספח א של המחקר של מכון פיו, עמ' 229-235.

שהם עצמם, כאמור, שנויים במחלוקת.²⁸ מחקר שהיה מתמקד בשאלת עזיבת הדת לבדה היה בונה מלכתחילה מדגם מתאים יותר לצורך בדיקתה.²⁹

למרות ההסתייגויות שהוצגו לעיל, ולמרות המגמה של ירידה בשיעור הדתיים העוזבים את הדת, המסתמנת בנתוני הסקר החברתי, אין ספק כי גם לפיהם ישנו שיעור גבוה של אנשים הגדלים בבית דתי ומפסיקים להיות דתיים. הנתונים הללו אינם תואמים את האינטואיציות הבסיסיות של חלק ניכר מהציבור הדתי-לאומי.³⁰ בדברים שלהלן אבקש לבדוק, על בסיס עיון מעמיק בנתוני הסקר החברתי ובנתוני סקר פיו, האם ניתן גשר בין הנתונים ובין האינטואיציות הבסיסיות. לשם כך אתמקד בשני היבטים: פילוח גילם של המשתתפים בסקרים והתבוננות מעמיקה בקבוצת המסורתניים, ובפרט בקבוצת המסורתניים-דתיים שבנתוני הסקר החברתי.

2.2.2. פילוח לפי גיל

על אף השימוש הרב שנעשה בנתוני הסקר החברתי מעניין לגלות כי הפרסומים השונים שהתבססו עליו לא ערכו הצלבה של נתוני המעברים בין קבוצות עם גיל המשיבים. להצלבה זו חשיבות מכרעת, שכן מבין המשיבים שגדלו בבית דתי כ-50% הם מעל גיל 50 וכ-25% הם מעל גיל 65. ניסיון להציג את המגמות העכשוויות של עזיבת הדת על בסיס נתונים שבהם כמחצית הנשאלים הם מעל גיל 50, הוא בעייתי ביותר, במיוחד מאחר שמחקרים איכותניים מלמדים כי רוב עוזבי העולם הדתי עושים זאת בשנות העשרים לחייהם, עד גיל 30.³¹ בתרשים הבא מוצגים נתוני עזיבת הדת בחלוקה לשתי קבוצות גיל: משיבים בגילאים 20-49 ומשיבים מעל גיל 50 (+50).

28. כפי שהראיתי בפרק 1, לפי נתוני הסקר החברתי הדתיים מהווים 11% מהאוכלוסייה היהודית בישראל, בעוד שבנתוני סקר כוח אדם האוכלוסייה הדתית נאמדת ב-14%-17% ובסקרים אחרים היא נאמדת בלמעלה מ-20%. בניית משקולות על בסיס סקרים שונים תביא לכך שהנתונים הסופיים במחקר יהיו שונים, ללא כל קשר למדגם עצמו.

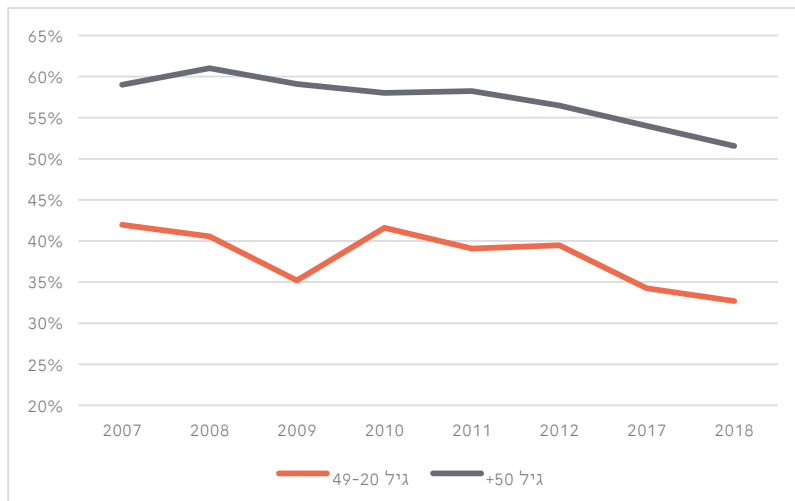
29. חשוב להדגיש שאין בדברים אלו ביקורת על הסקר של מכון פיו, אלא רק הערכה כי ייתכן שעבור הנושא הנידון קשה להתבסס על נתונים. מבחינה מתודולוגית ראוי לשים לב גם להבדל בין השאלה בסקר פיו ובין זו המוצגת בסקר החברתי. הסקר החברתי מבקש מהנדגמים להגדיר את בית הוריהם מבחינה דתית; בסקר פיו מתבקשים הנדגמים לענות על השאלה כיצד גידלו (raise) אותם מבחינה דתית (נוסח השאלות מופיע באנגלית בקובץ המצורף לנתונים שניתן להוריד מאתר מכון פיו). ייתכן שקיים פער כלשהו בין שתי השאלות. כך למשל, אדם שגדל בבית מסורתי ונשלח לחינוך דתי יכול להשיב בסקר פיו שהוא גודל כדתי, ואילו בסקר החברתי ישיב, שהבית שבו גדל הוא מסורתי. אמנם נראה, שהבדל זה בין השאלות אינו אמור להשפיע באופן דרמטי על הממצאים.

30. כך למשל שאל הרב חיים נבון בפוסט בפייסבוק, בנובמבר 2019: "האם הנתונים הללו נראים לכם הגיוניים? האם אחד מכל שני דתיים שאתם מכירים הפסיק להיות דתי?".

31. ראו: בר-לב, 1994.

תרשים 2.2: שיעור היהודים המגדירים את עצמם כמסורתיים-דתיים, מסורתיים לא כל כך דתיים וחילונים, מבין אלו שגדלו בבית דתי לא חרדי, בחלוקה לפי גיל, נתוני הסקר החברתי 2007-2018

2018	2017	2012	2011	2010	2009	2008	2007	
32.7%	34.2%	39.5%	39.1%	41.6%	35.2%	40.6%	42.0%	גיל 49-20
51.6%	54.0%	56.5%	58.2%	58.0%	59.1%	61.0%	59.0%	גיל 50+

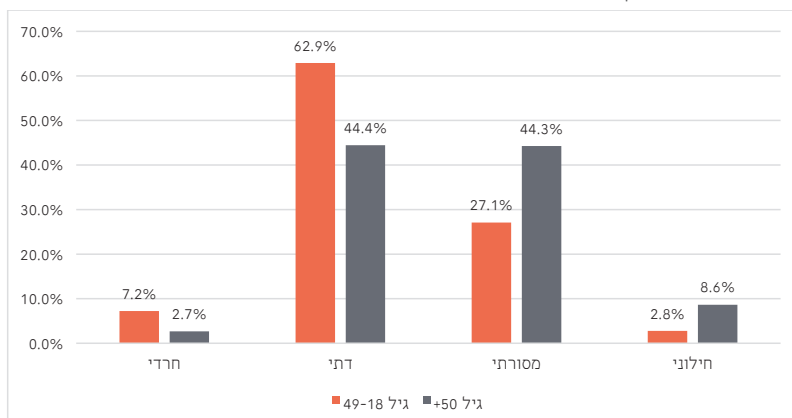
המגמה העולה באופן ברור מהתרשים מצביעה על הבדל בולט מאד בתופעת עזיבת הדת בין צעירים למבוגרים: בקרב המשיבים מעל גיל 50 נמצא כי שיעור עזיבת הדת עמד בשיאו בשנת 2008 על 61%, ונכון לשנת 2018 הוא עומד על 51.6%. לעומת זאת, בקרב המשיבים הצעירים בגילאים 20-49 שיעור עזיבת הדת עמד בשיאו בשנת 2007 על 42% ונכון לשנת 2018 הוא עומד על 32.7%.

נתוני סקר פיו לא מאפשרים מבט תהליכי לאורך השנים מכיוון שהסקר היה חד פעמי. עם זאת מאפשרים נתוני הפרט של הסקר מבט רחב על תופעת עזיבת הדת בפילוח לפי קבוצות גיל, כפי שמוצג בלוח ובתרשים הבאים.

לוח 2.3: ההגדרה הדתית כיום של יהודים שגדלו כדתיים לא חרדים, בפילוח לפי קבוצות גיל מרובות, נתוני סקר פיו 2014-2015

גיל 79-70	גיל 69-60	גיל 59-50	גיל 49-40	גיל 39-30	גיל 29-18	
2.8%	2.7%	2.6%	10.1%	4.5%	7.2%	חרדי
37.2%	36.6%	56.2%	60.4%	63.5%	62.9%	דתי
44.9%	52.1%	36.9%	26.2%	29.7%	27.1%	מסורתי
15.1%	8.6%	4.3%	3.3%	2.3%	2.8%	חילוני

תרשים 2.3: ההגדרה הדתית כיום של יהודים שגדלו כדתיים לא חרדים, בפילוח לפי גיל, נתוני סקר פיו 2014-2015

ההבדלים בין צעירים למבוגרים בולטים מאוד גם בסקר זה. בעוד שבקרב המשיבים בגילאי 18-49 שיעור הדתיים ההופכים למסורתיים או לחילונים עומד על 29.9% הרי בקרב המשיבים בני 50 ומעלה עומד שיעור זה על 52.9%. כמו כן, אין לפי סקר זה הבדלים של ממש בין קבוצות הגיל הצעירות: שיעור העוזבים את הדת בקרב המשיבים גילאי 18-29 דומה למדי לשיעור זה בקרב המשיבים בגילאי 30-39 ובגילאי 40-49. לעומת זאת, בנתוני הסקר החברתי נמצא הבדל ניכר בין המשיבים בגילאים 20-29 ובין המשיבים בגילאים 30-49: בקרב המשיבים הצעירים (20-29) בשנת 2018 נמצא כי שיעור ההופכים למסורתיים (משני הסוגים) וחילונים עומד על 26.3% לעומת שיעור של 36.8% בקרב המשיבים בגילאים 30-49. בחינה של כל השנים שבהן נערך הסקר החברתי ביחד (2007-2012, 2018-2017) מצביעה על שיעור של 33.2% בקרב המשיבים בגילאים 20-29 לעומת שיעור של 40.7% בקרב המשיבים בגילאים 30-49. נמצא זה יכול להיות מוסבר בכך שבקרב משיבים צעירים הזהות הדתית עדיין לא

התגבשה די הצורך כך שחלקם בוחרים לעזוב את הדת לקראת סוף שנות ה-20 גם תחילת שנות ה-30 לחייהם.

נתוני סקר פיו מאפשרים לבחון בצורה נוחה את היקף עזיבת החברה הדתית גם בחלוקה לפי מוצא ומלמדים על היקף עזיבה גבוה במיוחד באוכלוסייה המבוגרת ממוצא ספרדי/מזרחי. שיעור ההופכים למסורתיים או לחילונים בקרב אשכנזים מעל גיל 50 שגדלו כדתיים עומד על 37.7%, ובקרב ספרדים/מזרחים מעל גיל 50 שגדלו כדתיים עומד שיעור זה על 59.3%.³² הדבר מצביע כנראה על כך שבעשורים הראשונים של המדינה היו תהליכי עזיבתה של החברה הדתית חזקים במיוחד בקרב העולים מארצות האסלאם, אם כי גם בגילאי 18-49 גבוה יותר שיעורם של ספרדים/מזרחים העוזבים את החברה הדתית, אך במידה קטנה יותר.³³

אם כן, על פי נתוני הסקר החברתי שיעור האנשים בגילאים 20-49 שגדלו בבית דתי ואינם מגדירים את עצמם כדתיים בבגרותם עומד על 32.7% ובסקר פיו שיעור זה עומד על 29.9%.

בנוסף, נתוני הסקר החברתי מלמדים שהירידה בשיעור החילון בעשור האחרון לא נובעת רק בשל תהליך של חילופי דורות אלא היא מתרחשת גם בקרב בני הדור הצעיר. השוואה בין נתוני הסקר החברתי של שנת 2007 (המוקדם ביותר הכולל נתונים בנושא) לנתוני הסקר החברתי של שנת 2018 מלמדת שבעוד בקרב ילידי השנים 1978-1987 שיעור עזיבת הדת עד גיל 30 בקרב אנשים שגדלו בבית דתי עומד על 36.2%, בקרב ילידי השנים 1989-1998 שיעור זה נמוך בהרבה ועומד על 26.3%.

2.2.3. הגדרת המסורתיות

מלבד הבעיה המתודולוגית של הצגת הנתונים ללא פילוח לפי גיל, להלן אבקש להצביע על בעיה נוספת בשימוש הרווח בממצאי הסקר החברתי, תוך התעלמות ממורכבותה של הגדרת המסורתיות, ובפרט של אלו המוגדרים כמסורתיים-דתיים. כאמור לעיל, הסקר החברתי מתאר את דתיותה של אוכלוסיית ישראל היהודית בחלוקה לחמש קטגוריות: חרדי, דתי, מסורתי-דתי, מסורתי לא כל-כך דתי, חילוני. בפרסומים המבוססים על הסקר החברתי נהוג לסווג את העוברים מהציבור הדתי לציבור המסורתי – כולל לקבוצה המסורתית-דתית – ככאלה שעזבו את הדת; יש

32. עם זאת חשוב לציין, שסך כל הנדגמים מעל גיל 50 שגדלו בבית דתי ומזוהים כאשכנזים או כספרדים/מזרחים איננו גבוה: 94 אשכנזים ו-201 ספרדים/מזרחים.

33. מבין הספרדים/מזרחים מתחת לגיל 50 שגדלו בבית דתי – 33% הפכו למסורתיים או לחילונים לעומת 22.1% בקרב האשכנזים.

המכנים אותם דתל"שים או חוזרים בשאלה. באופן דומה, יש המכנים את העוברים מהקבוצה המסורתית-דתית לקבוצה הדתית כחוזרים בתשובה. פאראנאק מרגוליס טענה באופן זהיר יותר כי בנוגע לקבוצת הדתיים שהפכו למסורתיים-דתיים "גם אם הם עדיין דתיים במידת מה, השינוי שעברו מעיד על התרחקות"³⁴.

אולם בחינה מעמיקה של קטגוריית המסורתית-דתי מלמדת שרבים מהמשייכים את עצמם לקבוצה זו מנהלים אורח חיים שמקובל לראותו כאורח חיים דתי; יתירה מזו, חלק מהם כלל לא עבר ככל הנראה תהליך של התרחקות או של ירידה במידת הדתיות. לנתון זה משמעות לא מבוטלת שכן 40.5% מבין אלו שגדלו בבית דתי ועברו, בממוצע, במהלך השנים, לקבוצות המסורתיים או לקבוצת החילונים – עברו לקבוצה המסורתית-דתית.

ראשית, כפי שהרחבתי להראות בפרק 1, מנתוני הסקר החברתי עולה שכ-30% מהמסורתיים-דתיים הולכים באופן קבוע עם כסוי ראש מטעמי דת (ככל הנראה כיפה) ועוד 25.7% עושים זאת "מדי פעם". לכל הפחות, את אלו שהולכים באופן קבוע עם כסוי ראש מטעמים דתיים קשה לסווג, בוודאי ברמה הסוציולוגית, כדתל"שים או כחוזרים בשאלה. מסקנה זו הולמת גם את השיעור הגבוה של מסורתיים-דתיים הטוענים כי הם משתייכים לחברה הדתית-לאומית כפי שנמצא בסקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה שהוצג גם כן בפרק 1. לפי סקר זה 5.2% מהציבור היהודי במדינה הם מסורתיים-דתיים הרואים את עצמם כדתיים-לאומיים.

על אורחות החיים הדתיים של חלק ניכר מהמסורתיים ניתן ללמוד גם מהעמקה בנתוני סקר פיו. אחת השאלות שעליהן התבקשו הנדגמים לענות בסקר זה הייתה: "עד כמה אתה שומר על המסורת הדתית היהודית? האם היית אומר שאתה מקפיד על כל היבטי המסורת בקפדנות, שומר על רוב המסורת, שומר על חלק מהמסורת, לא שומר על המסורת בכלל"³⁵. אמנם אין שאלה זו מתייחסת במפורש לשמירת מצוות אלא לשמירה על המסורת, אך ההתייחסות היא ל"מסורת הדתית היהודית" ולא ל"מסורת היהודית", כך שסביר להניח כי התשובות אכן משקפות מאפיינים דתיים של קיום מצוות. ולכאורה מי שמעיד על עצמו שהוא שומר בקפדנות על המסורת הדתית הוא אדם דתי, בעוד מי שאומר שהוא שומר על רוב המסורת יכול להיות דתי או מסורתי. הלוח הבא מציג את פילוח הנתונים בחלוקה בין הקבוצות השונות, ומוצגת בו באופן נפרד גם קבוצת המסורתיים שגדלו בבית דתי.

³⁴. מרגוליס, 2017, עמ' 23.

³⁵. נוסח השאלה מופיע באנגלית בקובץ המצורף לנתונים שניתן להוריד מאתר מכון פיו. המילה "בקפדנות" היא תרגום של המילה האנגלית strictly.

לוח 2.4: שמירה על המסורת הדתית היהודית, בפילוח לפי הגדרת דתיות עצמית, נתוני סקר פיו 2014-2015

מסורתיים שגדלו בבית דתי	חילוני	מסורתי	דתי	חרדי	
42.1%	0%	12.7%	63.9%	97.0%	שומר על כל היבטי המסורת הדתית בקפדנות
40.2%	3.1%	44.7%	34.7%	3.0%	שומר על רוב המסורת הדתית
17.7%	46.6%	38.6%	1.4%	0%	שומר על חלק מהמסורת הדתית
0%	50.3%	4.0%	0%	0%	לא שומר בכלל על המסורת הדתית

נתוני הלוח באשר לקבוצות החרדים, הדתיים והחילונים נראים טריוויאליים: בקרב החרדים רוב מוחלט שומר על המסורת הדתית בקפדנות, בקרב החילונים איש לא שומר על המסורת הדתית בקפדנות ובקרב הדתיים כשני שלישים שומרים על המסורת בקפדנות וכשליש שומר על רוב המסורת הדתית. מעניינים יותר נתוני המסורתיים: 12.7% שומרים על המסורת הדתית בקפדנות; ובקרב המסורתיים שגדלו בבית דתי 42.1% (!) טוענים כי הם שומרים על המסורת הדתית בקפדנות ועוד 40.2% שומרים על רוב המסורת הדתית. על פי המענה לתשובה זו נראה שמבחינת הפרקטיקה הדתית – אורחות החיים של חלק ניכר מקבוצת המשיבים שגדלו בבית דתי וטוענים שהפכו למסורתיים אינן רחוקות מאורחות החיים של קבוצת הדתיים. בהתחשב בכך שלפי סקר פיו (לוח 2.2) 34.8% מהדתיים הופכים למסורתיים ו-5.3% הופכים לחילונים, הרי שמבין כלל אלו המוצגים לכאורה כעוזבים את החברה הדתית, 36.5% מעידים על עצמם כי הם שומרים על המסורת הדתית היהודית בקפדנות.

על תופעה זו ניתן ללמוד גם מהמגמה ההפוכה, ה"חזרה בתשובה". בשנת 2018 הוצבה בפני הנדגמים בסקר החברתי השאלה "האם את/ה מגדיר/ה את עצמך חוזר/חוזרת בתשובה?". נמצא כי מבין אלו שגדלו בבית מסורתי-דתי והפכו לדתיים, 50.5% אינם רואים את עצמם כחוזרים בתשובה, וכך השיבו גם 37.7% מאלו שגדלו בבית מסורתי לא כל כך דתי והפכו לדתיים.³⁶ בסקר החברתי לא מוצגת השאלה "האם את/ה מגדיר/ה את עצמך חוזר/חוזרת בשאלה'?", אך לאור נתוני ה"חזרה בתשובה" סביר להניח שגם רבים מאלו שגדלו בבית דתי והפכו למסורתיים היו טוענים שאינם רואים את עצמם כדתיים או כחוזרים בשאלה. הדבר מלמד על ההגדרה המורכבת, הנזילה והחמקמקה של המסורתיות, שאינה באה לידי ביטוי מספק בפרסומים המציגים

36. שאלה זו נשאלה גם בסקר החברתי של שנת 2009 והממצאים היו דומים.

את העוברים מהקבוצה הדתית לקבוצה המסורתית-דתית כ"דתל"שים" או כ"חוזרים בשאלה".

ממצאים מפתיעים במיוחד מעלה בחינת המענה של הנדגמים לשאלה שהוצגה בסקר החברתי של השנים 2009, 2017 ו-2018: "במהלך חיך בהשוואה להיום, האם: נעשית יותר דתי/ה, פחות דתי/ה, או שמידת הדתיות שלך לא השתנתה?". אמנם הראיתי לעיל כי כמחצית מאלו שגדלו בבית מסורתית-דתי והפכו לדתיים לא חרדים אינם מגדירים את עצמם כחוזרים בתשובה, אך לא מפתיע לגלות כי רוב מוחלט מהם (בין 75% ל-85%) טוענים כי במהלך חייהם הפכו ליותר דתיים, והיתר טוענים שמידת דתיותם לא השתנתה. תמונה דומה צפויה לכאורה להתקבל מאנשים שעשו את המסלול ההפוך, גדלו בבית דתי לא חרדי והפכו למסורתיים-דתיים; הציפייה הטבעית מהם היא שרובם ישיבו שבמהלך חייהם נעשו פחות דתיים, אך עיון בתשובות מלמד על מגמה אחרת, כפי שמוצג בלוח הבא.

לוח 2.5: השינוי במידת הדתיות במהלך החיים, בקרב יהודים שגדלו בבית דתי לא חרדי והפכו למסורתיים-דתיים, נתוני הסקר החברתי 2009, 2017-2018

נעשה יותר דתי	מידת הדתיות לא השתנתה	נעשה פחות דתי	
15.1%	59.7%	25.2%	2009
14.4%	38.9%	46.7%	2017
15.0%	42.3%	42.7%	2018

מן הלוח עולה בבירור כי רוב אלו הטוענים שגדלו בבית דתי והפכו למסורתיים-דתיים אינם סוברים שדתיותם פחתה. בשנת 2009 רק 15.1% שגדלו בבית דתי והפכו למסורתיים-דתיים, לעומת 59.7% שטענו שמידת דתיותם לא השתנתה לאורך חייהם ו-15.1% שטענו שנתעו יותר דתיים(!). בשנת 2018 42.7% מהמסורתיים-דתיים שגדלו בבית דתי השיבו כי במהלך חייהם נעשו פחות דתיים, 42.3% טענו שמידת דתיותם לא השתנתה לאורך חייהם ו-15% טענו שנתעו יותר דתיים. מנתונים אלו יוצא שבין רבע למחצית בלבד מהמסורתיים-דתיים שגדלו לטענתם בבית דתי באמת נעשו פחות דתיים במשך חייהם. יתר על כן, אפילו בקרב המסורתיים הלא כל כך דתיים שגדלו, לדבריהם, בבית דתי, נמצא שיעור לא מבוטל של כאלה המעידים על עצמם שמידת דתיותם לא השתנתה במהלך חייהם; בסקר החברתי של 2009 רק 50.5% מהמסורתיים הלא כל כך דתיים שגדלו כדתיים

העידו כי נעשו פחות דתיים במהלך חייהם; בסקרים לשנים 2017 ו-2018 עמד שיעור זה על כ-75%.³⁷

כיצד ניתן להסביר את השיעור הגבוה של אנשים שגדלו לעדותם בבית דתי וכיום הם מסורתיים, אך מעידים על עצמם שבפועל כלל לא השתנתה מידת דתיותם לאורך חייהם? לעיל טענתי כי חלק ניכר מהמסורתיים-דתיים מקיימים למעשה אורח חיים הנתפס כדתי, אך עובדה זו לבדה, כך נראה, אינה יכולה להסביר את הנתונים המפתיעים. ייתכן שהסיבה לכך היא הגדרה בעייתית של בית ההורים שנים רבות לאחר שהמגדיר יצא ממנו. הרב חיים נבון, למשל, ביקר את מסקנות הסקר החברתי מפני שהגדרת הדתיות של בית ההורים בו אינה מבוססת על מעקב אמיתי אלא על הצהרה עצמית של הנשאל, שנים רבות לאחר שיצא מבית הוריו. לטענתו, "שאלה כזו מועדת ליכול בכשל הנוסטלגיה... סביר שלא מעט מסורתיים נוטים להביט לאחור, ולומר שבית הוריהם היה דתי, גם אם הוא לא היה ממש דתי לפי ההגדרה המקובלת... ייתכן שביתם דומה לבית הוריהם יותר ממה שהם מתארים, וייתכן מאוד שלו שאלו את הוריהם לפני ארבעים שנה היו גם הם מתארים את עצמם כמסורתיים".³⁸

הממצאים בנוגע לשאלת השינוי במידת הדתיות מחזקים במידה רבה השערה זו של הרב חיים נבון; הם עולים בקנה אחד עם התופעה, שאנשים מגדירים את בית הוריהם כדתי ואת עצמם כמסורתיים, ועם זאת מעיד חלק ניכר מהם שלא חל כל שינוי במידת דתיותם לאורך השנים.³⁹ אם כן, אף שבסקר החברתי של שנת 2018 השיבו 41.8% מאלו שטענו כי גדלו בבית דתי שכיום אורח חייהם הוא על פניו פחות דתי (מסורתי או חילוני), כמעט שליש מתוכם (30.4%), טוענים כי מידת דתיותם לא השתנתה כלל לאורך השנים, כך שלמעשה שיעור האנשים הטוענים כי גדלו בבית דתי וכיום, לדבריהם, אינם דתיים **וגם** מידת דתיותם פחתה, עומד על 29.1%.

לסיכום, העמקה בניתוח אורחות החיים של אלו שגדלו בבית דתי והפכו למסורתיים, ובפרט למסורתיים-דתיים, מלמדת שרבים מהם מנהלים אורח חיים הנתפס כדתי במרבית הפרמטרים המקובלים, ושמידת הדתיות של רבים מהם כלל לא השתנתה. עולה מכך, ככל הנראה, שבקרב חלק ניכר מהמסורתיים שגדלו בבית דתי, הפערים בין

³⁷ מעניין לציין כי לפי נתוני שנת 2018, בקרב אלו שגדלו בבית דתי ונשארו דתיים (לא כולל אלו שהפכו לחרדים) 70.6% טוענים שמידת הדתיות שלהם לא השתנתה, 25.7% טוענים שנעשו יותר דתיים ורק 3.7% טוענים שנעשו פחות דתיים (נתוני 2017 זהים כמעט לחלוטין). על פניו מלמד נתון זה על התחזקות דתית, המתרחשת בתוך תחומי החברה הדתית ללא מעברים לקבוצות דתיות אחרות.

³⁸ פוסט בדף הפייסבוק שלו, 15.11.2019.

³⁹ ניתן אולי להציע פרשנות חלופית, שלפיה בית ההורים של חלק מהמשיבים באמת היה דתי לחלוטין ואילו המשיבים, מגיל ילדות, לא תפסו את עצמם כדתיים, ולכן טענו, במענה לסקר, שמידת דתיותם לא השתנתה לאורך חייהם.

מידת דתיותם למידת הדתיות של הוריהם אינם משמעותיים ואין לכלול אותם בקבוצת החוזרים בשאלה.

אם כן, שיעור האנשים בגילאי 20-49 שגדלו בבית דתי ואינם מגדירים את עצמם כדתיים עומד אמנם על 32.7% לפי הסקר החברתי, אך בהתחשב בכך שעל פי סקר זה 37.9% מתוכם מגדירים את עצמם כמסורתיים דתיים ועוד 33% כמסורתיים לא כל כך דתיים, נראה שיש להפחית בכמה אחוזים את שיעור עזיבת הדת הנצפים בסקר זה, גם אם קשה לקבוע מהו השיעור המדויק. כך הדבר גם בנוגע לסקר פיו שבו נמצא כי 29.9% מהאנשים בגילאי 18-49 שגדלו בבית דתי אינם מגדירים את עצמם כדתיים בבגרותם.

2.3. סקרים ומחקרים נוספים

בשנים האחרונות נעשו שני מחקרים נוספים, המאפשרים לבחון באמצעות סקרים את היקף התופעה של עזיבת הדת בחברה הדתית-לאומית. המחקר ראשון הוא סקר שערכו שמואל רוזנר והסוקר קמיל פוקס לצורך כתיבת ספרם שהוזכר בפרק 1 ובו נשאלו 3,005 נדגמים מגוון שאלות, בהן גם שתי שאלות בנוגע להגדרת הדתיות העצמית שלהם ושל בית הוריהם. בסקר זה הוצעו שלוש קטגוריות של דתיות מלבד חרדיות: דתי-תורני, דתי, דתי-ליברלי; לא הוצעה הקטגוריה מסורתי-דתי אלא: מסורתי, חילוני קצת מסורתי וחילוני לחלוטין. כפי שצינתי לעיל, בסקר זה השיבו 5% כי הם דתיים-ליברלים, 10% דתיים ו-7% דתיים-תורניים; לפי זה, לכאורה, 22% הם דתיים-לאומיים. לעיל סייגתי מעט את הדברים וטענתי שככל הנראה חלק מהדתיים התורניים הם חרדים לפי ההגדרות המקובלות.

המתודה שבה נבחנה השאלה בסקר זה דומה לזו של הסקר החברתי: השוואה בין ההגדרה הדתית העצמית אל מול ההגדרה הדתית של בית ההורים. בלוח הבא מוצגים נתוני הסקר, כאשר שלוש הקטגוריות, "דתי-ליברלי", "דתי" ו"דתי-תורני", מאוחדות לקטגוריה אחת ששמה "דתי".⁴⁰

⁴⁰ מבוסס על רוזנר ופוקס, 2018, עמ' 226-227. רוזנר ופוקס הציגו את נתוני האחוזים כשהם "מעוגלים" (מתעלמים מעשירות האחוז) ולפיכך לא בכל הקטגוריות האחוזים מתיישרים ל-100%. כמו כן הציגו את הנתונים באופן מפורט, הכולל את כל הקטגוריות השונות של "דתי" (כמוצג על ידינו להלן), ועל בסיס זה חיברנו את שלוש הקבוצות הדתיות להגדרה מאוחדת אחת, כפי שמוצג בלוח זה. בגלל שני גורמים אלו ייתכן שהנתונים המוצגים אינם מדויקים לחלוטין. לצער, נתוני המחקר הגולמיים של רוזנר ופוקס לא היו זמינים.

לוח 2.6: הגדרת דתיות עצמית לעומת הגדרת דתיות של בית ההורים בקרב יהודים, קטגוריות מצומצמות, נתוני סקר רוזנר ופוקס 2018

הגדרה דתית של הבית בו גדלה						
חרדי	דתי (שילוב קטגוריות)	מסורתי	חילוני קצת מסורתי	חילוני		
1%	6%	9%	38%	75%	חילוני	הגדרה דתית עצמית כיום
4%	10%	27%	42%	15%	חילוני קצת מסורתי	
5%	18%	47%	12%	3%	מסורתי	
14%	62%	14%	7%	5%	דתי (שילוב קטגוריות)	
77%	6%	3%	1%	2%	חרדי	

נתוני הלוח מלמדים כי מבין אלו שגדלו בבית דתי 62% נשארו דתיים, ועוד 6% הפכו לחרדים. נתונים אלו גבוהים בהרבה מנתוני הסקר החברתי ונראה שהגורם לכך הוא בעיקר העדר הקטגוריה "מסורתי-דתי" בסקר זה, וסביר להניח, שחלק מהאנשים המזדהים בסקר החברתי כמסורתיים-דתיים הזדהו בסקר זה כ"דתיים-ליברליים" או כ"דתיים".⁴¹ נוסף לכך יש לזכור שסקר זה מציג את כלל הגילאים יחד, בלי יכולת להפריד בין צעירים למבוגרים, וסביר להניח שאילו הנתונים היו מפרידים בין צעירים למבוגרים היינו רואים, כמו בסקר החברתי ובסקר פיו שתופעת עזיבת הדת נמוכה בהרבה בקרב צעירים.

בלוח הבא מוצגים הנתונים כך שהקטגוריות השונות של דתיות שאינה חרדית מופיעות כל אחת בנפרד.

⁴¹ סיבה נוספת לפער יכולה להיות העובדה שככל הנראה חלק מהדתיים התורניים מזוהים בסקרים אחרים כחרדים. כמו כן, בסקר זה המדגם כולל אנשים החל מגיל 18 ולא כמו בסקר החברתי, מגיל 20. עזיבת הדת מתרחשת במקרים רבים בגיל מאוחר מ-18, כך שככל שהנשאלים צעירים יותר — שיעור עוזבי הדת יהיה נמוך יותר; אבל ספק אם הפרש של שנתיים יכול להשפיע כל כך על הנתונים.

לוח 2.7: הגדרת דתיות עצמית לעומת הגדרת דתיות של בית ההורים בקרב יהודים, קטגוריות מרובות, נתוני סקר רוזנר ופוקס 2018

הגדרה דתית של הבית בו גדלה							חילוני	חילוני קצת מסורתי	מסורתי	דתי ליברלי	דתי	דתי תורני	חרדי
חילוני	חילוני קצת מסורתי	מסורתי	דתי ליברלי	דתי	דתי תורני	חרדי							
75%	38%	9%	7%	3%	8%	1%	הגדרה דתית עצמית כיום	חילוני					
15%	42%	27%	14%	9%	7%	4%		חילוני קצת מסורתי					
3%	12%	47%	31%	19%	7%	5%		מסורתי					
2%	2%	5%	34%	9%	8%	1%		דתי ליברלי					
1%	3%	7%	9%	40%	16%	5%		דתי					
2%	2%	2%	3%	15%	46%	8%		דתי תורני					
2%	1%	3%	3%	5%	10%	77%		חרדי					

ממצאי הלוח מצביעים על מעברים בין הקבוצות הדתיות עצמן ומהקבוצות הדתיות לקבוצות האחרות. סיכום ממצאי הלוח מעלה כי מבין הדתיים התורניים 22% הופכים להיות מסורתיים או חילוניים, מבין הדתיים 31% הופכים להיות מסורתיים או חילוניים ומבין הדתיים הליברליים 52% הופכים להיות מסורתיים או חילוניים. אם כן, ככל שהקבוצה מצויה על הסקאלה הדתית במקום קרוב יותר לחרדים כך היקף העוזבים את הדת ממנה נמוך יותר; אך יש לזכור, כפי שצינתי לעיל, שחלק מהדתיים התורניים הם ככל הנראה חרדים בהגדרות המקובלות, וכן 36% מהגברים המזדהים כדתיים ליברליים בסקר אינם חובשים כיפה ו-10% מהדתיים הליברלים הם ככל הנראה קונסרבטיבים ורפורמים. ייתכן שב"ניכוי" קבוצות קצה אלו יקטנו הפערים בין הקבוצות הדתיות השונות.

מנגד מלמדים הנתונים על שתי מגמות מפתיעות במידה מסוימת:

ראשית, למרות ששיעור עוזבי הקבוצה הדתית לקבוצות המסורתיים והחילוניים נמוך מאוד בקבוצה הדתית-תורנית, הרי דווקא בקבוצה זו גדול בהרבה מספר הבוחרים בדרך חילונית לחלוטין. מבין העוזבים את הדת בציבור הדתי-תורני 36% בוחרים באורח חיים חילוני לחלוטין (8% מתוך 22%), 32% בוחרים באורח חיים חילוני קצת מסורתי ורק 32% בוחרים באורח חיים מסורתי. לעומת זאת, מקרב העוזבים את הקבוצה הדתית לקבוצות הלא דתיות רק 10% בוחרים באורח חיים חילוני (3% מתוך 31%) ו-29% בוחרים באורח חיים חילוני קצת מסורתי, ומקרב העוזבים את קבוצת הדתיים הליברליים לקבוצות הלא דתיות 13% בוחרים באורח חיים חילוני (7% מתוך 52%) ו-27% בוחרים באורח חיים חילוני קצת מסורתי. כך, בשתי קבוצות אלו, מבין העוברים לקבוצות הלא דתיות כ-60% הופכים להיות מסורתיים. בהתאם למסקנות

שהעליתי לעיל מניתוחי נתוני הסקר החברתי וסקר פיו, ייתכן שממצא זה מושפע מכך שהמעבר מהציבור הדתי ומהציבור הדתי-ליברלי אל הציבור המסורתי אינו מלמד לגבי חלק מהמשיבים על שינוי מהותי מבחינה דתית, כך שמספרם הממשי של דתיים ודתיים-ליברלים העוזבים את הדת קטן יותר.

שנית, למרות שנראה מהלוח שרבים עוזבים את הציבור הדתי-ליברלי והוא מצטמק, הרי בפועל ההצטרפות אליו מקבוצות אחרות, ובעיקר מהציבור המסורתי ומהציבור הדתי, מפצה על עזיבה זו, ואם המגמות המתוארות בסקר יישמרו - ישמור הציבור הליברלי על כוח של 5% מכלל הציבור היהודי בישראל, מבלי להתייחס להשפעת הילודה. בדומה לכך עתיד גם הציבור הדתי-תורני לשמור על כוחו ולמנות 7% מהציבור היהודי. לעומתם, הציבור הדתי הרגיל, המונה כיום 10% מהאוכלוסיה היהודית בישראל על פי סקר זה, "מאבד" יותר חברים מאשר "מצרף", כך שכוחו עתיד לקטון ל-8% מהציבור היהודי בישראל (כאמור, ללא התחשבות בילודה).

מחקר נוסף שנערך בשנת 2018 ביקש לבחון את הנושא במתודולוגיה שונה מאלו של הסוקרים והמחקרים שהוצגו עד כה. המחקר נערך על ידי ד"ר עדו ליברמן, מהחוג לסוציולוגיה במכללה האקדמית גליל מערבי, ביוזמת "מעלה - המרכז לצינונות דתית", עבור מערכת החמ"ד (מינהל החינוך הדתי) וממצאים ראשוניים ממנו פורסמו בעיתון "מקור ראשון" בינואר 2019.⁴² הנתונים המוצגים להלן מבוססים על חלק מקובצי המחקר המפורטים, שהועברו אלי באדיבותו של ד"ר ליברמן.⁴³

מחקר זה שונה מקודמיו בכמה היבטים:

1. המחקר התמקד בבוגרי החינוך הממלכתי-דתי בלבד ולא בכלל הציבור היהודי בישראל. עם זאת הוא לא התייחס אל כלל בוגרי החינוך הממלכתי-דתי כאל אנשים שהגיעו מבית דתי, אלא הבחין בין דתיים, מסורתיים וחילונים (ראו להלן). המחקר גם לא סוקר את כלל בוגרי החינוך הממלכתי-דתי לאורך השנים אלא את הבוגרים בשנים 2006-2017 (גילאי 19-30 בעת עריכת המדגם).

2. מחקר זה הגדיר את המונחים "דתי", "מסורתי" ו"חילוני" לא באמצעות ההגדרה של המשיב את עצמו או את בית הוריו, אלא באמצעות שאלות תוכן. המחקר הגדיר דתי כ"אדם המשתדל לקיים לפחות את המצוות המרכזיות כגון שמירת שבת, כשרות וכדומה כחובה הלכתית"; מסורתי הוגדר כ"אדם שמשדל לקיים לפחות חלק מהמצוות אבל לא כחובה הלכתית אלא כחלק ממסורת ישראל"; חילוני הוגדר כ"אדם שלא מרגיש מחויבות כלשהי למסגרת הלכתית". למתודה זו ישנם יתרונות וחסרונות

42. שטרן, 2019.

43. ראוי לציין שהכתבה ב"מקור ראשון" הציגה ככל הנראה את הנתונים בשוגג באופן לא מדויק, ולפיכך יש משנה חשיבות להצגת הנתונים באופן מדויק.

– ובהחלט ניתן לטעון שהיא לא משקפת קונצנזוס ביחס לאופן שבו היא מגדירה מסורתיות – אך בעיקר חשוב לציין שהיא שונה מהמתודה המקובלת ולכן היא יכולה להביא לתוצאות שונות.

המחקר מבוסס על מדגם בן 1,510 בוגרים של החינוך הממלכתי-דתי בשנים 2006-2017 (ילידי 1988-1999). מביניהם נמצא במחקר כי 85.1% הגיעו מבית דתי, 14% הגיעו מבית מסורתי ו-0.9% הגיעו מבית חילוני. המחקר מצא כי בעת סיום התיכון עמד שיעור הדתיים על 76%, לעומת 18.7% מסורתיים ו-5.3% חילונים, ובעת עריכת הסקר עמד שיעור הדתיים על 71.5%, 19.5% מסורתיים ו-9% חילונים.⁴⁴

אם כן המחקר מצא כי כיום 71.5% מבוגרי החינוך הממלכתי-דתי הם דתיים, אך כאמור כ-14.9% מבוגרי החינוך הממלכתי-דתי לפי המחקר כלל אינם מגיעים מבית דתי. הלוח הבא משווה את נתוני ההגדרה הדתית העצמית עם ההגדרה הדתית של בית ההורים.

לוח 2.8: הגדרת דתיות עצמית לעומת הגדרת דתיות של בית ההורים בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאי 19-30, נתוני מחקר ד"ר עדו ליברמן

הגדרה דתית של בית ההורים			
מסורתי	דתי		
28.9%	78.8%	דתי	הגדרה דתית עצמית כיום
57.3%	13.3%	מסורתי	
13.7%	7.9%	חילוני	
100%	100%	סך הכל	

על פי לוח זה 78.8% מבין מסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי שגדלו בבתי דתיים, נשארים דתיים, ו-21.2% אינם נשארים דתיים; מתוכם 13.3% נעשו מסורתיים ו-7.9% חילונים. מנגד, מבין מסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי הבאים מבתי מסורתיים, הרוב נשארו מסורתיים (57.3%), ו-28.9% נעשו דתיים. הנתונים בנוגע לבאים מבתי חילוניים אינם משמעותיים בשל מיעוט התלמידים הללו בחינוך הממלכתי-דתי לפי מחקר זה (0.9%).

במחקר זה נמצא איפה שיעור נמוך יחסית של דתיים העוזבים את הדת, אם כי יש לשים לב לכך שהמחקר עוסק בגילאי 19-30, וכפי שד"ר ליברמן עצמו ציין השיעור הנמוך יחסית של עזיבת הדת בקרב הצעירים (גילאי 19-21) עשוי לנבוע מכך שצעירים אלה

⁴⁴ הירידה מ-85.1% דתיים ל-71.5% הוצגה בכתבה ב"מקור ראשון" כמשקפת מציאות של 14% דתל"שים, אך שבמפעל אינה משקפת את שיעור האנשים שגדלו בבית דתי והפסיקו להיות דתיים.

עדיין נמצאים באמצע התהליך של גיבוש זהותם הדתית.⁴⁵ אם כן, אף על פי ששיעור החילון במחקר זה נראה במבט ראשון נמוך בהרבה מאשר בנתוני הסקר החברתי ונתוני סקר פיו, למעשה הפערים בין המחקרים כלל אינם תהומיים. כך, בנתוני סקר פיו נמצא כי 29.9% מהמשיבים בגילאים 18-29 שגדלו בבית דתי הפכו לחילונים או מסורתיים (לוח 2.3), ובסקר החברתי נמצא כי 26.3% מהמשיבים בגילאים 20-29 שגדלו בבית דתי הפכו לחילונים או מסורתיים (כולל למסורתיים-דתיים).

2.4 נתונים חדשים: מאפייני חילון בקרב בוגרי חמ"ד

עד כה נותחו סקרים ומחקרים שבהם נבחן היחס שבין האופן שבו אנשים מגדירים את עצמם מבחינה דתית לעומת האופן שבו הם מגדירים את בית הוריהם. הניתוחים שערכתי אמנם כללו העמקה בנתונים, אך כולם מבוססים על סקרים ומחקרים שפורסמו על ידי גורמים וחוקרים אחרים. לעומת זאת, בסעיף זה ובסעיף הבא אציג נתונים חדשים שלא פורסמו עד כה, שמבוססים על עיבודים מיוחדים למסדי נתונים של הלמ"ס. בסעיפים אלו המיקוד יהיה בבוגרי החינוך הממלכתי-דתי. בסעיף הנוכחי אבחן מהי ההגדרה הדתית של ההורים של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי ואשווה אותה להגדרה הדתית של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי (בגילאים 18-46), ובסעיף הבא (2.5) אבחן את סוג הפיקוח של בתי הספר שבוגרי החינוך הממלכתי-דתי בוחרים לשלוח את ילדיהם ללמוד בהם.

נתוני ההגדרה הדתית של תלמידי ובוגרי החינוך הממלכתי-דתי מבוססים על עיבודים לנתוני סקר כוח אדם של הלמ"ס הדוגם בכל שנה עשרות אלפי אנשים בישראל. בשנים 2014-2019 נבחנה בסקר זה גם ההגדרה הדתית של האוכלוסייה היהודית בישראל בחלוקה לחמש קטגוריות: חרדי, דתי מאוד, מסורתי, חילוני ואורח חיים מעורב.

המתודה שנקטה על מנת לבחון את מגמות הדתיות והחילון בקרב תלמידי החינוך הממלכתי-דתי היא הצלבה בין נתוני ההגדרה הדתית של הנדגמים בסקר זה ובין הנתונים המינהליים (נתוני אמת שאינם מבוססים על דיווח עצמי) על סוג הפיקוח שבו הם למדו ושאליו הם שלחו את ילדיהם.⁴⁶ למתודה זו יתרון משמעותי מכיוון שהיא מאפשרת לבחון את ההגדרה הדתית של ההורים של תלמידי החינוך הממלכתי-דתי על פי עדותם העצמית של ההורים ולא על פי עדותו של התלמיד הנעשית במרבית הסקרים זמן רב לאחר תקופת הילדות ובשל כך יכולה להביא לטעות.⁴⁷ יתרון משמעותי

⁴⁵ שטרן, 2019.

⁴⁶ תודתי נתונה לגבריאל גורדון שבאדיבותו קיבלתי את הנתונים הללו.

⁴⁷ עם זאת, חשוב לחדד שגם במתודה שבה השתמשתי ייתכן שישנו פער מסוים בין המענה של ההורה על הסקר ובין התקופה שהילד סיים תיכון בחינוך הממלכתי-דתי, וזאת מכיוון שההצלבה נעשתה באופן

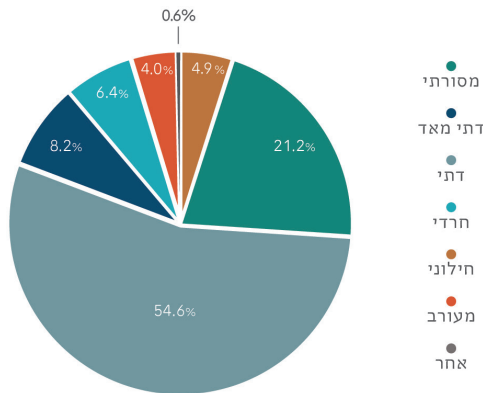
אחר במתודה זו נעוץ בשימוש דווקא בסקר כוח אדם: סקר זה מבוסס על מדגם רחב בהרבה של נסקרים מאשר הסקר החברתי. יתרון אחר של סקר זה הוא שהוא מכיל רק קטגוריה אחת של "מסורת" ולא כלולה בו הקטגוריה "מסורת-דתי" (המופיעה בסקר החברתי), שכפי שהראיתי לעיל יש קושי ממשי לסווג אותה באופן ברור וחד כקבוצה לא דתית או דתית. מנגד, בסקר זה נוספה קטגוריה חדשה של "אורח חיים מעורב". בשל כך שקבוצה זו איננה דתית באופן ברור וכן מכיוון שנמצא ש-75% מהמגדירים את עצמם כך שולחים את ילדיהם לחטיבות ביניים בחינוך הממלכתי, אתיחס אליה להלן כקבוצה של אנשים שאינם דתיים, אף כי ברור שהמונח אורח חיים מעורב דינמי וייתכן שהוא מהווה סוג של מסורתיות חדשה.⁴⁸ על כל פנים, שיעור האנשים בעלי אורח חיים מעורב אינו גבוה ועומד על כ-3%.

הצלבת הנתונים העלתה כי לכלל הנדגמים בסקר כוח אדם בשנים 2014-2019 היו 20,771 ילדים שסיימו את לימודי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי בשנים 1991-2018 (ילידי השנים 1973-2000).⁴⁹ רוב מוחלט של מסיימי התיכון למדו כמובן בכיתה י"ב, אך ישנם מעטים שנשרו ממערכת החינוך בכיתות י' וי"א וגם אתם החשבתי כמסיימי תיכון בחינוך הממלכתי-דתי.⁵⁰ בתרשים הבא מוצג הפילוח של 20,771 מסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי לפי ההגדרה הדתית של הוריהם.⁵¹

כללי ולא רק לגבי השנה בה נדגם ההורה. כך למשל, ייתכן שאדם מסוים נדגם בסקר בשנת 2014, ויש לו ילד אחד שסיים כיתה י"ב בחינוך הממלכתי-דתי בשנת 2002 וילד אחר שעשה זאת בשנת 2017. כך, חישוב הנתונים מניח שההגדרה הדתית של ההורים היא סטטית ולא משתנה. ככל הנראה ישנם אכן מקרים של שינויים בהגדרה הדתית, אך סביר להניח שמדובר במקרים בודדים שלא משפיעים על התמונה הרחבה, במיוחד לאור זאת שהנתונים מבוססים על דגימה של אנשים מבוגרים, בשלב שבו בדרך כלל אנשים לא נוהגים לשנות את הגדרתם הדתית. כך, הנדגמים הצעירים ביותר בחישוב זה הם אנשים שהילד שלהם סיים לימודים בכיתה י"ב בשנת 2017 והם נדגמו בסקר המוקדם ביותר, בשנת 2014. בחישוב השמרני ביותר מדובר באנשים בני 35 בעת עריכת הסקר. כמובן, במרבית המקרים המצב הוא הפוך: אנשים שנדגמו בשנים 2014-2019 והילדים שלהם סיימו לימודי כיתה י"ב בשנות ה-90. כפי שציינתי, מדובר באנשים מבוגרים יחסית, בגילאים 60-80 בעת עריכת הסקר, ולכן סביר להניח שבמרבית המקרים ההגדרה הדתית שלהם לא הייתה שונה גם עשרים שנה קודם לכן, בעת שהילד שלהם למד בחינוך הממלכתי-דתי.

48. אני סבור שייתכן שחלק מהמגדירים את עצמם במינוח זה הם אנשים המכונים בשיח הציבורי "דתיים על הרצף" או "על הרצף הדתי", אך השערה זה דורשת כמובן בדיקה מעמיקה יותר.
49. חשוב לחדד כי הנתונים מוצגים על ילדים ולא על ההורים. במילים אחרות, במרבית המקרים לנדגמים (ההורים) היו כמה ילדים שלמדו במערכת החינוך, וכל ילד מחושב בנפרד לפי ההגדרה הדתית של ההורה הנדגם. הסיבה לכך היא שהעניין כאן הוא בהתפלגות של התלמידים עצמם ולא של ההורים ולכן אין להחשיב את הנתונים לפי בית אב אלא להתחשב בכך שיש בתי אב עם יותר ילדים.
50. הכוונה לתלמידים שנשרו ממערכת החינוך ומוסד הלימודים האחרון שלהם בגיל תיכון היה בחינוך הממלכתי-דתי. תלמידים שעברו לזרם חינוך אחר (ממלכתי או חרדי) נספרים כמסיימי תיכון בזרם החינוך שאליו עברו.
51. במקרה שבו רק אחד מההורים נדגם בסקר המידע מוצג כמובן לפי הורה זה. במקרים שבהם שני ההורים נדגמו, באופן טבעי במרביתם ההגדרה הדתית של שני ההורים הייתה חופפת. במקרים הבודדים שבהם

תרשים 2.4: ההגדרה הדתית של הורים של מסיימי תיכון בחינוך הממלכתי-דתי בשנים 1991-2018 (ילידי 1973-2000), נתוני סקר כוח אדם

הממצא המרכזי העולה מתרשים זה הוא ש-30.1% מהתלמידים המסיימים לימודי תיכון בחינוך הממלכתי-דתי מגיעים מבתי שאינם מגדירים את עצמם כדתיים: 21.2% מגיעים מבית מסורתי, 4.9% מבית חילוני ו-4% מבית המקיים אורח חיים מעורב.

בנוסף, 6.4% מהתלמידים הינם מבית חרדי; ככל הנראה חלק גדול מהתלמידים הללו הם ילדים למשפחות המשתייכות לחסידות חב"ד: בכל שנתון של החינוך הממלכתי-דתי לומדות כ-500 תלמידות בחטיבות ביניים ובתיכונים של חב"ד הפועלים במסגרת החינוך הממלכתי-דתי. תלמידות אלו לבדן מהוות כ-7% מהנשים בחינוך הממלכתי-דתי וכ-3.5% מכלל מסיימי התיכון (כולל גברים) בחינוך הממלכתי-דתי בכל שנה.⁵²

לאחר שהוצגו הנתונים על ההגדרה הדתית של הורי התלמידים מסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי, ניתן לעבור לבחון את ההגדרה הדתית של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי עצמם, בשלב שלאחר סיום התיכון. המתודה שנקטה היא הצלבה של נתוני

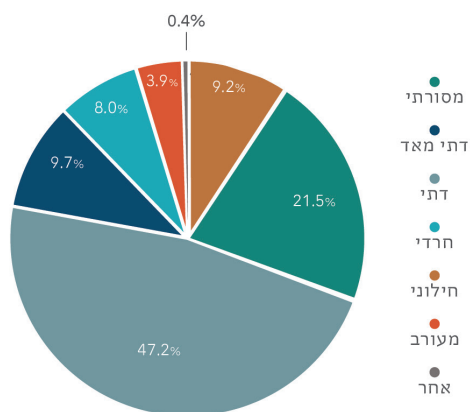
נדגמו שני ההורים והם הגדירו את עצמם באופן שונה מבחינה דתית, בחרתי להסתמך רק על ההגדרה הדתית של האב. על כל פנים, מדובר במקרים מעטים ולפיכך ברור שאין לכך השלכה משמעותית על הממצאים.

52. ייתכן כמובן שישנם תלמידים חב"דניקים נוספים (בעיקר גברים) הלומדים במוסדות החינוך הממלכתי-דתי.

הנדגמים בסקר כוח אדם ובין הנתונים המינהליים על לימודי התיכון שלהם. בהצלבה זו נמצאו 16,920 נדגמים בגילאים 18-46⁵³ שהינם בוגרים של החינוך הממלכתי-דתי.⁵⁴

בתרשים הבא מוצגת ההתפלגות של ההגדרה הדתית של 16,920 בוגרים אלו. אדגיש מראש כי הנתונים בתרשים זה מבוססים על קבוצת מדגם שונה מהקבוצה שהוצגה בתרשים הקודם. בעוד בתרשים הקודם (תרשים 2.4) נסקרו מסיימי תיכון בחינוך הממלכתי-דתי ילידי 1973-2000 שהוריהם השיבו על סקר כוח אדם, בתרשים זה נסקרו בוגרי החינוך הממלכתי-דתי ילידי 1973-2000 שהשיבו על סקר כוח אדם. ייתכן אמנם שישנה חפיפה מסוימת בין שני המדגמים (במקרה שבו הורה ובנו נדגמו שניהם בסקר), אך מדובר בשתי קבוצות שונות של נדגמים. עם זאת, בשל כך ששני המדגמים גדולים מאוד סביר להניח שאלו קבוצות מייצגות.

תרשים 2.5: הגדרה דתית של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בשנים 1991-2018 (ילידי 1973-2000, גילאים 18-46), נתוני סקר כוח אדם

בטרם אעבור להשוואה בין שני התרשימים חושב להדגיש כי היא אינה מאפשרת לבחון במדויק את המעברים בין הקבוצות הדתיות השונות בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי. לדוגמה, על אף ששיעור המסורתיים כמעט זהה בשני המדגמים (21.2% בקרב

⁵³ בסקר כוח אדם הנדגמים הם החל מגיל 15. בשל כך שמטרתו היא לבחון את ההגדרה הדתית של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי ולא של תלמידי החינוך הממלכתי-דתי לא חישבתי בנתונים הללו 1,000 נדגמים שלמדו בחינוך הממלכתי-דתי והיו בעת עריכת הסקר בגילאים 15-17.

⁵⁴ הנדגמים המבוגרים ביותר שלגביהם ישנם נתונים הינם ילידי 1973, ולכן הגיל המבוגר ביותר של נדגמים הוא 46.

מסיימי התיכון מגיעים מבית מסורתי ו-21.5% מהבוגרים מגדירים את עצמם מסורתיים), סביר להניח שלא כל בוגרי החינוך הממלכתי-דתי המגיעים מבית מסורתי נשארים מסורתיים, כך שיש תלמידים שגדלו בבית מסורתי והפכו לדתיים או לחילונים, ומנגד יש תלמידים שגדלו בבית דתי והפכו לחילונים. כך למשל, במחקרו של ליברמן שהוצג בסעיף הקודם (סעיף 2.3) נמצא כי 28.9% מבוגרי החינוך הממלכתי-דתי המגיעים מבית מסורתי מגדירים את עצמם כדתיים בגיל 19-30. מחקרו של ליברמן אמנם מבוסס על מתודולוגיה שונה להגדרת מסורתיות, ולכן יש להיזהר משימוש בנתונים שלו בהקשר זה, אך ככל הנראה ניתן להניח שישנו שיעור לא מבוטל של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי הבאים מבית מסורתי ומגדירים את עצמם כדתיים בבגרותם, גם אם רובם נשאר מסורתי או הופך לחילוני. מדברים אלו ניתן להבין שיש להיזהר מלהסיק מסקנות חד משמעיות מהשוואה בין שני התרשימים על שיעור העוזבים את הדת מקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי שגדלו בבית דתי, על אף שברור שהשוואה מאפשרת ללמוד באופן מהימן על המצב הסופי לאחר המעברים בין הקבוצות השונות.

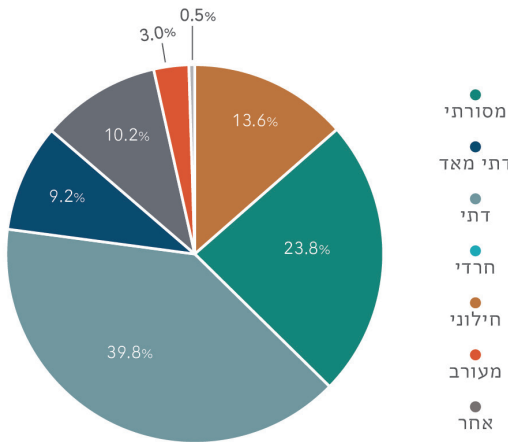
לאחר הקדמה זו אפנה לממצאי התרשים: מבין בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאים 18-46 ישנם 34.2% שאינם מגדירים את עצמם כדתיים (השימוש להלן במונח "דתיים" כולל כמובן גם "דתיים מאוד" ו"חרדים"): 21.5% מגדירים את עצמם מסורתיים, 9.2% חילונים ו-3.9% בעלי אורח חיים מעורב. השוואה בין נתונים אלו לנתוני התרשים הקודם מלמדת כי בעוד 30.1% ממסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי אינם מבית המגדיר את עצמו דתי, 34.2% מבוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאים 18-46 אינם מגדירים את עצמם כדתיים, כך שישנה תוספת של 4.1% לשיעור המגדירים את עצמם כלא דתיים (מסורתי, חילוני ואורח חיים מעורב). אם המעברים בין הקבוצות הדתיות היו מינימליים ככל הניתן, הרי שלכל הפחות ישנה קבוצה של 5.9% מבוגרי החינוך הממלכתי-דתי שגדלו בבית דתי ואינם מגדירים את עצמם בבגרותם כדתיים (חישוב זה נעשה על בסיס של 4.1% מתוך 69.3% שזהו שיעור מסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי שגדלו בבית דתי).

כאמור לעיל, סביר להניח שישנם גם מעברים בין הקבוצות עצמן, כך ששיעור עזיבת הדת בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי שגדלו בבית דתי גבוה יותר. אמנם לא ניתן להציג חישוב מדויק, אך ניתן להשתמש בהשערות המאפשרות לבחון את סדרי הגודל. כאמור לעיל, בסקר שערך ליברמן (סעיף 2.3) נמצא כי 14.9% ממסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי מגיעים מביתם שאינם דתיים, רובם המוחלט מבית מסורתי, ומבין אלה מצא ליברמן כי 28.9% מגדירים את עצמם בבגרותם כדתיים. יש להיזהר מלהסיק ממחקרו של ליברמן עבור מחקר זה, מכיוון שליברמן פעל במתודה שונה להגדרת מסורתיים, ובנוסף במחקרו נדגמו רק בוגרי חינוך ממלכתי-דתי בגילאים צעירים (19-30), כך שברור שישנה הטיה מסוימת לכך שהם יגדירו את עצמם כדתיים. על כל פנים. אם נניח, לשם דוגמה, שחמישית (20%) מבין מסיימי התיכון בחינוך

הממלכתי-דתי המגיעים מבתים שאינם דתיים מגדירים את עצמם כדתיים בבגרותם, הדבר מלמד כי ישנם 6% מבוגרי החינוך הממלכתי-דתי העוברים מהקבוצה הלא דתית לקבוצה הדתית (חמישית מתוך קבוצה של 30.1%), ומשכך ישנו גם מעבר הופכי של 6% מהבוגרים שעושים את הדרך ההפוכה ועוברים מהקבוצה הדתית לקבוצה הלא דתית (מלבד ה-4.1% שהזכרו לעיל), כך שבסך הכל ישנו מעבר של 10.1% מהתלמידים מהקבוצה הדתית לקבוצה הלא דתית. לפי חישוב זה, שיעור בוגרי החינוך הממלכתי-דתי שגדלו בבית דתי ולא מגדירים את עצמם כדתיים בבגרותם עומד על 14.6% (10.1% מתוך 69.3% מסיימי תיכון בחינוך הממלכתי-דתי שגדלו בבית דתי). אם במקום חמישית היה "מוצב" שיעור של רבע (25%) מבין מסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי המגיעים מבתים שאינם דתיים ומגדירים את עצמם כדתיים בבגרותם, הרי שיעור עזיבת הדת בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי שגדלו בבית דתי היה עולה ל-16.7%, ואם היה "מוצב" שיעור של שלישי (33.3%) מבין מסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי המגיעים מבתים שאינם דתיים ומגדירים את עצמם כדתיים בבגרותם, שיעור עזיבת הדת בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי שגדלו בבית דתי היה עומד על 20.3%. אם כן, בהיעדר נתונים מדויקים בנושא זה קשה לקבוע מהו שיעור המעברים בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בין הקבוצות הדתיות השונות, ובהתאם לכך קשה לקבוע מהו שיעור עזיבת הדת בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי שגדלו בבית דתי. עם זאת, הנתונים מספקים כיוון כללי ומלמדים שככל הנראה מדובר בשיעור שעומד על 15%-20% מבין בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאים 18-46.

בנוסף, על פי המידע העולה מהמחקרים והסקרים שנחתחו בסעיפים הקודמים ניתן לטעון ששיעור עזיבת הדת מוטה כלפי מטה מכיוון ששיעור גדול מהמשיבים הינם צעירים שעדיין לא הגיעו לשלב שבו זהותם הדתית התגבשה באופן סופי. בשל כך, בתרשים הבא מוצגים הנתונים מתוך סקר כוח אדם על בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאים 30-46 בלבד, ללא הצעירים בגילאים 18-30.

תרשים 2.6: הגדרה דתית של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בשנים 1991-2002 (ילידי 1973-1984, גילאים 30-46), נתוני סקר כוח אדם

הממצאים מלמדים כי אכן בקרב קבוצת הגיל המבוגרת יותר (גילאים 30-46) שיעור התלמידים בוגרי החינוך הממלכתי-דתי שאינם מגדירים את עצמם כדתיים אלא כמסורתיים, חילונים או בעלי אורח חיים מעורב עומד על 40.3% לעומת הנתון של 34.2% שהוצג לעיל בנוגע לבוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאים 18-46. לפי נתון זה ישנו מעבר של 6.1% נוספים מהתלמידים מהקבוצה הדתית לקבוצה הלא דתית, שמשמעותו היא שיעור של עוד 8.7% תלמידים המגיעים מבית דתי והופכים ללא דתיים. לפי ההשערות השונות שהוצגו לעיל באשר לשיעור התלמידים שגדלו בבית שאינו דתי ומגדירים את עצמם כדתיים ניתן להניח ששיעור עזיבת הדת בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאים 30-46 שגדלו בבית דתי עומד על כ-25%. מנגד, יש לשים לב שפילוח זה מתייחס רק לילידי 1973-1984, בעוד שלפי נתוני הסקר החברתי בקרב אוכלוסייה צעירה יותר שנולדה לאחר 1984 ישנה ירידה ניכרת בשיעור האנשים העוזבים את עד גיל 30: מכך ניתן ללמוד שבתרשים זה (2.6) מוטים נתוני עזיבת הדת דווקא כלפי מעלה.

עד כה הוצגו הנתונים על מסיימי תיכון ובוגרים של החינוך הממלכתי-דתי בלבד. בלוח הבא מוצגים הנתונים הרלוונטיים הנוגעים לבוגרי חינוך הממלכתי.

לוח 2.9: ההגדרה הדתית של הורים של מסיימי תיכון בחינוך הממלכתי בשנים 1991-2018 וההגדרה הדתית של בוגרי החינוך הממלכתי בשנים 1991-2018 בגילאים 18-46, נתוני סקר כוח אדם

סך הכל	אחר	מעורב	חרדי	דתי מאוד	דתי	מסורתי	חילוני	
100%	0.8%	3.4%	0.5%	0.4%	5.8%	35.1%	54.1%	הגדרה דתית של הורים של מסיימי תיכון בחינוך הממלכתי
100%	0.5%	3.5%	1.4%	0.5%	4.8%	28.7%	60.5%	הגדרה דתית של בוגרי החינוך הממלכתי בגילאים 18-46

מנתונים אלו עולה כי 6.2% מבוגרי החינוך הממלכתי הינם תלמידים המגיעים מבית דתי או דתי מאוד: 5.8% מבית דתי ו-0.4% מבית דתי מאוד. 0.5% נוספים מגיעים מבית חרדי. בחינת ההגדרה של הבוגרים מלמדת כי שיעור הדתיים והדתיים מאוד מבין הבוגרים נמוך במעט ועומד על 5.3%: שיעור הדתיים מאוד עולה במעט מ-0.4% ל-0.5% ושיעור הדתיים יורד מ-5.8% ל-4.8%. כאמור לעיל, במסגרת הנתונים לא ניתן לבחון כמה מתוך 5.3% בוגרי החינוך הממלכתי המגדירים את עצמם כדתיים או דתיים מאוד גדלו בבית דתי.

לסיכום הדברים, מעבר לניסיון לתת אומדן לשיעור עזיבת הדת בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי שגדלו בבית דתי והפכו ללא דתיים, הממצאים השונים מצביעים על שתי תובנות משמעותיות:

ראשית, על אף שיעור עזיבת הדת הלא מבוטל בקרב הציבור הדתי-לאומי, העובדה שמוסדות החינוך הממלכתי-דתי קולטים אליהם שיעור גבוה מאוד של תלמידים מבתים שאינם דתיים מביאה לכך שבסך הכול שיעור בוגרי החינוך הממלכתי-דתי המגדירים את עצמם כדתיים כלל אינו רחוק משיעור תלמידי החינוך הממלכתי-דתי המגיעים מבתים דתיים. כך, 69.2% ממסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי מגיעים מבית דתי, לעומת 65% מבוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאים 18-46 המגדירים את עצמם דתיים.

שנית, בסך הכול נמצא כי מבין הקבוצות המוגדרות כדתיות-לאומיות (דתי ודתי מאוד) ניתן לראות שהקטן כולו מתרחש בקרב קבוצת הדתיים, ואילו קבוצת הדתיים מאוד נשארת יציבה ואפילו גדלה במקצת: 8.2% ממסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי מגיעים מבתים דתיים מאוד בעוד שמבין בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאים 18-46 מגדירים את עצמם כדתיים מאוד. במסגרת מסד הנתונים לא ניתן לבחון את היקף המעברים מכל אחת מהקבוצות הדתיות השונות לקבוצת הדתיים מאוד, ולהפך, ולכן לא ניתן לקבוע מהם שיעורי החילון בקבוצה זו, אך ברור שבסך הכול קבוצה זו אינה מצטמצמת, זאת בניגוד לקבוצת הדתיים שחווה קיטון לאורך השנים:

54.6% ממסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי מגיעים מבתיים דתיים בעוד שמבין בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאים 18-46 מגדירים את עצמם כדתיים. 47.2%

2.5. לאיזה פיקוח שולחים בוגרי החמ"ד את ילדיהם?

אינדיקציה נוספת להשתייכות של אנשים לחברה הדתית-לאומית היא ההחלטה לשלוח ילדים ללימודים במוסד חינוך ממלכתי-דתי, אך כפי שהוצג לעיל מדובר באינדיקציה חלקית מאוד מכיוון שבחינוך הממלכתי-דתי ישנו שיעור גבוה מאוד של תלמידים שאינם מבתיים דתיים, ואילו בחינוך הממלכתי ישנם תלמידים המגיעים מבתיים דתיים. להלן אבקש להציג נתונים על ההחלטה של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בדבר בחירת מוסד הלימודים בכיתה א' של הילד הבכור שלהם בהשוואה לבוגרי החינוך הממלכתי ובוגרי החינוך החרדי. על אף שנתון זה אינו מהווה אינדיקטור מובהק לעזיבת הדת או הצטרפות לדת, הרי שיש בו כדי ללמד על מגמות כלליות בנושא, וכן הוא מלמד על האמון של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי במערכת החינוך שבה הם התחנכו.

הנתונים המוצגים להן מבוססים על עיבודים מיוחדים שנערכו עבור מחקר זה מתוך הקבצים המינהליים של הלמ"ס. בניגוד לנתונים אחרים שהוצגו לעיל, נתונים אלו אינם מבוססים על סקרים ומדגמים אלא על כלל התלמידים שסיימו את לימוד התיכון בחינוך הממלכתי-דתי בשנות ה-90 – 1991-1999 (יילידי 1973-1981) שהיה להם ילד בכור שהחל לימודים בכיתה א' עד לשנת 2019 (השימוש במונח ילד בכור כולל כמובן גם בנות ואינו מכון לבנים בלבד). מבין בוגרי החינוך הממלכתי בשנים הרלוונטיות נמצאו 65.9% עם ילד בכור שהחל לימודים בכיתה א' עד לשנת 2019, מבין בוגרי החינוך הממלכתי-דתי נמצאו 77.4% ומבין בוגרי החינוך החרדי נמצאו 80.4% (בשל סיבות מתודולוגיות בחינוך החרדי נדגמו רק נשים). בתרשים הבא מוצגים נתוני הפיקוח של מוסדות הלימוד שבהם למד בכיתה א' הילד הבכור של בוגרי מערכת החינוך.

לוח 2.10: מוסד הלימודים בכיתה א' של הילד הבכור של בוגרי מערכת החינוך בשנים 1991-1999 (ילידי 1973-1981), לפי פיקוח סיום התיכון ופיקוח מוסד הלימודים של הילד

הפיקוח של סיום התיכון			
ממלכתי	ממלכתי-דתי	חרדי (נשים)	
427,009	97,394	23,413	מספר מסיימי תיכון בשנים 1991-1999
281,586	75,352	18,821	מספר מסיימי תיכון עם ילד בכור בכיתה א עד 2019
89.3%	27.9%	2.1%	ילד בכור בחינוך הממלכתי
7.0%	54.9%	6.5%	ילד בכור בחינוך הממלכתי-דתי
3.7%	17.2%	91.3%	ילד בכור בחינוך החרדי
100.0%	100.0%	100.0%	סך הכל

מנתונים אלו עולה כי מבין מסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי רק 54.9% בחרו לשלוח את הילד הבכור שלהם ללמוד בכיתה א' בחינוך הממלכתי-דתי לעומת 27.9% ששלחו את הילד הבכור לחינוך הממלכתי ו-17.2% ששלחו את הילד הבכור לחינוך החרדי. לעומת זאת, מבין בוגרי החינוך הממלכתי והחינוך החרדי יש רוב ששולחים את הילד הבכור ללמוד בפיקוח שבו הם למדו (89.3% בחינוך הממלכתי ו-91.3% בחינוך הממלכתי).

מבט ראשוני בנתונים אלו מלמד לכאורה שהחינוך הממלכתי-דתי מצוי בנסיגה דרסטית במספר התלמידים שכן הוא מאבד כמעט חצי מבוגריו למערכות החינוך האחרות. עם זאת, ניתוח מעמיק של הנתונים מעלה תמונה מורכבת יותר וזאת בשל שני הגורמים המוצגים להלן:

מעברים מהחינוך הממלכתי: הלוח מציג את הנתונים באחוזים בלבד, אך בחינת הממצאים במספרים אבסולוטיים מעלה תמונה מפתיעה, מכיוון שמספר בוגרי החינוך הממלכתי גבוה בהרבה מאשר מספר בוגרי החינוך הממלכתי-דתי. כך, נמצא כי מבין בוגרי החינוך הממלכתי בשנות ה-90 בחרו 19,846 מהבוגרים לשלוח את ילדם הבכור לחינוך הממלכתי-דתי, ואילו מבין בוגרי החינוך הממלכתי-דתי 21,020 בוגרים שלחו את הילד הבכור שלהם לחינוך הממלכתי. למעשה, גם נתון זה אינו מספיק מהימן מכיוון ששיעור בוגרי החינוך הממלכתי בשנות ה-90 שיש להם ילד בכור בכיתה א' נמוך מהשיעור המקביל בקרב בוגרי החינוך הממלכתי-דתי – 65.9% לעומת 77.4% – וזאת מכיוון שבוגרי החינוך הממלכתי מתחתנים ויולדים ילדים בגיל מאוחר יותר. בהצגת הנתונים על 77.4% מבוגרי החינוך הממלכתי (כמו שהוצג לגבי החינוך הממלכתי-דתי) הרי שמספר בוגרי החינוך הממלכתי השולחים את הילד הבכור שלהם לכיתה א' בחינוך הממלכתי-דתי יעלה ל-25,573, גבוה ממספר בוגרי החינוך הממלכתי-

דתי השולחים את הילד הבכור לחינוך הממלכתי. בנוסף לכך, יש לזכור שנתון זה לא בוחן את מספר הילדים הלומדים במערכת החינוך אלא את מספר הבוגרים שבחרים לשלוח את הילד שלהם למוסדות החינוך השונים.⁵⁵ בהנחה ששיעור המעבר בין זרמים מהווים אינדיקטור חלקי לתהליכים של עזיבת הדת וחזרה בתשובה, הרי שבשל הילודה הגבוהה יותר בציבור הדתי סביר להניח כי לבוגרי החינוך הממלכתי השולחים את ילדיהם לחינוך הממלכתי-דתי ישנם יותר ילדים מאשר לבוגרי החינוך הממלכתי השולחים את ילדיהם לחינוך הממלכתי. המסקנה העולה מניתוח זה היא שעל אף השיעור הגבוה של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי השולחים את הילד לחינוך הממלכתי הרי שבסך הכול נראה שלבתי הספר היסודיים בחינוך הממלכתי-דתי דווקא מתווספים תלמידים בסך הכול מה"חילופים" עם החינוך הממלכתי.

המעברים לחינוך החרדי: שיעור בוגרי החינוך הממלכתי-דתי השולחים את הילד הבכור למוסד חרדי מפתיע בשל כך שבסקרים ומחקרים שונים שהוצגו לעיל לא נמצאו שיעורי התחדדות כה גבוהים בחברה הדתית-לאומית. אני סבור שהסיבה לפער זה היא כפולה:

ראשית, הנתונים המוצגים מתייחסים לילידי השנים 1973-1981. במחקרם של רגב וגורדון נמצא כי בקרב ילידי 1973-1982 שיעור ההצטרפות של יהודים שגדלו בבתי לא חרדים אל החברה החרדית היה בשיאו, ועמד על פי 3 משיעור ההצטרפות לחברה החרדית בקרב ילידי שנות ה-60 ושנות ה-90, וכן היה גבוה בשיעור ניכר מההצטרפות לחברה החרדית של ילידי תחילת שנות השבעים והמחצית השנייה של שנות התשעים.⁵⁶ קבוצה זו של ילידי 1973-1982 סיימה את לימודי התיכון ועיצבה את עולמה הדתי בשנות התשעים, השנים שבהם תנועת ש"ס הייתה בשיא כוחה ופעלה רבות בתחום ההחזרה בתשובה. מחקרם של רגב וגורדון אף מלמד שבשנים האחרונות ניתן לראות מגמה הפוכה לפיה שיעור גבוה של ספרדים בוגרי החינוך החרדי עוברים (ובמידה מסוימת, חוזרים) לחברה הדתית-לאומית. לפי ניתוח זה, קבוצת המדגם המוצגת בלוח אינה מייצגת את הנתונים בנוגע להצטרפות של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי לחינוך החרדי בשנים אחרות.

שנית, על אף שאין נתונים מדויקים בנושא זה, ברור כי בשני העשורים האחרונים התפתחה מאוד התופעה של בתי ספר יסודיים המשויכים פורמלית לחינוך החרדי, אך בפועל מיועדים למשפחות המזוהות סוציולוגית עם החברה הדתית-לאומית, בדרך כלל משפחות חרד"ליות. מרבית הבוגרים של מוסדות אלו אף ממשיכים ללימודים במוסדות העל-יסודיים של החינוך הממלכתי-דתי. כך, במחקר על תלמודי תורה

55. לצורך הדיוק חשוב להבהיר שבני זוג נספרים בנפרד ולא ביחד. במילים אחרות, הנתונים בוחנים את מספר ההורים ולא את מספר בתי האב.

56. רגב וגורדון, 2020, תרשים 12.

ציוניים מצא אייל ברגר כי בשנת תשע"ד למדו 2,924 בנים ב-17 מוסדות חינוך הפונים לבני החברה הדתית-לאומית, אך משויכים פורמלית לחינוך החרדי.⁵⁷ ברגר עצמו טען שלא הגיע למיפוי מלא של כלל תלמודי התורה הציוניים, ומלכתחילה הוא לא התייחס כלל להיקף התופעה בקרב בנות.⁵⁸ אם כן, על אף שקשה לאמוד במדויק את היקף התופעה הזו, חשוב להזכיר אותה בשל כך שהיא מלמדת ששליחת הילד לחינוך החרדי אינה מלמדת בהכרח על מעבר מהחברה הדתית-לאומית לחברה החרדית, אם כי ברור שהיא מלמדת על התפתחותן של מגמות מסוימות בחברה הדתית-לאומית.

2.6. פילוח לפי מגדר

הסקרים והמחקרים השונים מציגים תמונה מורכבת ולא חד משמעית באשר להבדלים בין גברים ונשים בהיקף החילון ועזיבת הדת. בסקר של מכון פיו נמצא כי בקרב כלל אלו שגדלו בבית דתי (גברים ונשים יחד) שיעור העוזבים את הדת הוא 40.2%; מתוכם – בקרב הגברים 47.3% אינם נשארים דתיים בבגרותם ובקרב הנשים רק 30.7% אינן נשארות דתיות בבגרותן. ממצא דומה נמצא במחקרו של ליברמן: לפי מחקר זה, בקרב הגברים המגיעים מבית דתי נמצא כי 26.4% אינם נשארים דתיים בבגרותם (בגילאים 19-30), ובקרב הנשים שיעור העוזבות את הדת נמוך בהרבה ועומד על 16.3%.

ממצאים שונים לחלוטין עלו במרבית הסקרים החברתיים של הלמ"ס: בכל אחת מהשנים 2007-2012 וכן בשנת 2017, נמצא כי שיעור הגברים שגדלו בבית דתי ואינם מגדירים את עצמם כדתיים היה נמוך יותר מהשיעור המקביל בקרב נשים. בכלל השנים הללו יחד עמד בממוצע שיעור הגברים שעזבו את הדת על 46.7% לעומת 49.9% בקרב נשים. אם מחשיבים גם את אלו שהפכו להיות מסורתיים-דתיים כדתיים נמצא כי בכלל השנים שיעור הגברים והנשים שעזבו את הדת זהה לחלוטין ועומד על 28.5%. שינוי מגמה הסתמן בסקר החברתי של שנת 2018, שבו נמצא כי 39.6% מהנשים שגדלו בבית דתי עזבו את הדת לעומת 43.8% בקרב הגברים. בצירוף אלו שהפכו למסורתיים-דתיים הפער אף גדול יותר – 22.8% מהנשים עזבו את הדת לעומת 29.4% מהגברים.

מהנתונים החדשים שהוצגו לגבי הגדרה דתית של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי

⁵⁷ ברגר, 2015, עמ' 62-76, ובפרט עמ' 69 ועמ' 76.

⁵⁸ בנוסף, ישנם מוסדות דתיים-לאומיים הפועלים במסגרת החינוך החרדי שלא כחלק מתיפיסה חרד"לית, אלא בעיקר מתוך רצון לאוטונומיה גדולה יותר של בית הספר. דוגמה מובהקת לכך היא בית הספר "דעת מבינים" בפתח תקוה שהוקם בשנת 1998. בבית הספר אף לומדים באותו המוסד בנים ובנות, דבר שאינו מקובל בחברה החרדית והחרדל"ית.

ומוסדות החינוך שאליהם הם שולחים את ילדיהם לא ניתן ללמוד באופן ישיר על שיעור עזיבת הדת, אך הם מהווים אינדיקטורים חלקיים בנושא. בנתונים אלו נמצא הבדל קל בין גברים לנשים: מנתוני סקר כוח אדם עולה כי מבין בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאים 18-46 (כולל 30.1% מהבוגרים שלא גדלו בבית דתי) בקרב הגברים 32.7% אינם מגדירים את עצמם כדתיים ואילו בקרב הנשים 34.4% אינן מגדירות את עצמן כדתיות. באשר למוסדות החינוך של הילדים הרי שבקרב בוגרי החינוך הממלכתי בשנים 1991-1999 נמצא כי 28.7% מהנשים בחרו לשלוח את הילד הבכור ללימודים בכיתה א' בחינוך הממלכתי לעומת 26.9% מהגברים. ישנו צורך בסיוג של שני הממצאים הללו בשל כך שייטכן שמלכתחילה ישנה נטייה גבוהה יותר של הורים מסורתיים וחילונים לשלוח בנות ללימודים בחינוך הממלכתי-דתי, ואם כך הרי ששיעור בוגרות החינוך הממלכתי-דתי שלא מגדירות את עצמן כדתיות או ששולחות אל הילד ללימודים בחינוך הממלכתי גבוה יותר בשל "נקודת הפתיחה" הזאת.

סיכום ודיון

פרק זה מציג ניתוח מעמיק של מחקרים וסקרים שעסקו בשאלת שיעור החילון ועזיבת הדת בחברה הדתית-לאומית ומוסיף ממצאים חדשים בנושא. התובנה העיקרית העולה מהפרק היא שהפרסומים השונים על שיעור חילון של בין 40% ל-50% בחברה הדתית-לאומית אינם מבוססים וזאת בשל מספר גורמים:

1. שיעור חילון גבוה בקרב מבוגרים: הפרסומים המציגים שיעור חילון גבוה בחברה הדתית-לאומית מבוססים על סקרים שנערכו בקרב אנשים בכלל הגילאים באוכלוסייה, אך למעשה שיעור החילון בקרב מבוגרים מעל גיל 50 גבוה באופן ניכר משיעור החילון בקרב צעירים עד גיל 50. ממצאים אלו מלמדים על היקף נרחב של חילון בקרב ילידי שנות ה-20 עד שנות ה-60 של המאה הקודמת, הקשור ככל הנראה להגירה מארצות האסלאם לישראל ולמאורעות השואה. הירידה ההדרגתית בתהליכי החילון מביאה לכך ששיעורי החילון העדכניים נמוכים בהרבה מאלו המפורסמים על בסיס מדגמים של כלל הגילאים באוכלוסייה.

2. ירידה בשיעור החילון בעשור האחרון: נתוני הסקר החברתי מלמדים על המשך הירידה בתהליכי החילון גם בקרב הצעירים עצמם בעשור האחרון.

3. הגדרת המסורתיות: הפרסומים על שיעור גבוה של חילון מבוססים על עדות של אנשים בסקרים על כך שגדלו בבית דתי וכיום הם מגדירים את עצמם כמסורתיים-דתיים או כמסורתיים. כפי שהראיתי, רבים מהמסורתיים-דתיים הם למעשה אנשים שמבחינה סוציולוגית נהוג לסווג אותם כדתיים (חובשי כיפה, שומרי מצוות) ובהתאם

לכך מרבית האנשים שגדלו בבית דתי והפכו למסורתיים-דתיים טוענים שמידת הדתיות שלהם כלל לא השתנתה לאורך חייהם. ממצא זה מלמד שישנה בעיה בסיווג גורף כדתל"שים של אנשים המעידים על עצמם שגדלו בבית דתי והפכו למסורתיים-דתיים או מסורתיים: לגבי חלקם נראה שהם למעשה מנהלים אורח חיים דתי, ואילו אחרים אמנם אינם דתיים, אך כלל לא בטוח שהוריהם היו דתיים. במילים אחרות, בקרב חלק ניכר מהדתיים שהפכו למסורתיים-דתיים או מסורתיים – שקשה לאמוד את גודלו – אין פער גדול באורחות החיים הדתיים בין הילדים ובין ההורים.

בנוסף לכך, בנתונים החדשים המוצגים בפרק ישנה הערכה מחודשת של שיעור החילון העדכני בחברה הדתית-לאומית על בסיס השוואה בין ההגדרה הדתית של הורים של מסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי ובין ההגדרה הדתית של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאים 18-46. מההשוואה עולה כי בעוד 30.1% ממסיימי התיכון בחינוך הממלכתי-דתי מגיעים מבתים שאינם דתיים (חילונים, מסורתיים או בעלי אורח חיים מעורב), מבין בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאים 18-46 שיעור של 34.2% אינם מגדירים את עצמם כדתיים. השוואה זו מלמדת על תוספת של 4.1% בסך הכולל של הבוגרים לקבוצת הלא דתיים. בהתחשב בכך שחלק מהבוגרים המגיעים מבתים שאינם דתיים הופכים בבגרותם לדתיים, ההערכה היא שמבין בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בגילאים 18-46 שגדלו בבית דתי שיעור של כבין 15% ל-20% אינם מגדירים את עצמם כדתיים.